

Memòria Viva

Publicació del projecte Patrimoni

Patrimoni

Laboratori d'Investigació del Patrimoni a les Àrees Rurals

PEU · Programa d'Extensió universitària

Memòria Viva

Publicació del projecte Patrimoni
del Programa d'Extensió Universitària. Universitat Jaume I de Castelló

**Memòria Viva.
Publicació del projecte Patrimoni
del Programa d'Extensió Universitària.
Universitat Jaume I.**

Fotografia de portada: Cups de vi de Ragudo (Viver - Alt Palància).
Fotografia d'Ismael Sanjuán i dibuix de M. Ibáñez

Servei d'Activitats Socioculturals
Vicerectorat de Cultura. Universitat Jaume I
Àgora. Local 15
Campus del Riu Sec
12071 Castelló de la Plana
Telèfon: 964 72 88 73
patrimoni-peu@uji.es

Edita: Servei de Comunicació i Publicacions
Correcció lingüística: Juan Manuel Vera (Laboratorio de Valores)
Imprime: Innovació Digital Castelló S.L.U.
ISSN: 1889-6359
Depòsit Legal: CS 161-2009

SUMARI

Pàg. 7	Editorial Àngel Portolés Górriz
Pàg. 9	Presentació Albert López Monfort
	Patrimoni. Laboratori d'Investigació del Patrimoni a les Àrees Rurals
Pàg. 10	01. Un projecte de xarxa participativa al voltant del patrimoni cultural
Pàg. 17	02. Metodològicament parlant... Les definicions consensuades de Patrimoni Cultural Definició consensuada del taller de Vilafranca (Alt Maestrat) Definició consensuada del grup de Culla (Alt Maestrat) Definició consensuada a la presentació d'Interacció 2013 (Barcelona)
	Projectes en el territori
Pàg. 19	Cirat (Alt Millars) 03. El Centenari de la Font:1912-2012. Passat i present
Pàg. 24	Costur (L'Alcalatén) 04. L'Aprofitament de l'aigua al terme de Costur
Pàg. 27	Montán (Alt Millars) 05. Montán celebra el IV centenari de la Carta de Poblament (1612-2012)
Pàg. 32	Sot de Ferrer (Alt Palància) 06. Projectes del Grup de patrimoni del voluntariat local de Sot de Ferrer
Pàg. 36	Vilanova d'Alcolea (La Plana Alta) 07. La catalogació de la festa de sant Antoni
Pàg. 42	Viver (Alt Palància) 08. El patrimoni de la vitivinicultura de Viver
	En profunditat
Pàg. 54	09. Visió externa de Patrimoni. <i>Jelena Klein</i>
Pàg. 57	10. La moreria de Borriol. Com posar en valor un jaciment amb la participació de la societat local. <i>Neus Arquer i Gasch i Anna Viciach i Safont</i>
Pàg. 62	11. Els <i>masovers</i> de la Font Roja: un patrimoni oblidat. <i>Julia Pastor Monllor</i>

EDITORIAL

Ángel Portolés Górriz

Coordinador del projecte Patrimoni

Comunicar o no res. Zero. Niente.

Com arribar a la gent? Sembla la pregunta del milió de dollars i així ho és. I ara, més que mai.

Com fer perquè el nostre projecte siga conegut i participat per tots? Quines estratègies podem gastar? Com aconseguir visibilitat?

Comunicar per donar a conèixer. Comunicar com a part essencial que s'ha d'incorporar als nostres projectes al mateix moment que aquests s'inicien. Comunicació com a pols arterial que ens permet mantenir en peu les nostres accions. Que transmet la informació de tot el que volem dir. Que ens ajuda a triar la millor manera. I el millor moment.

A 2013 hem reforçat la presència i el teixit del projecte tant de manera interna com externa. Cada vegada som més els grups que treballem al territori i ja tenim previst el començament de nous tallers i cursos que generaran nous projectes de catalogació i difusió del patrimoni cultural i enfortiran la xarxa de grups i la seua interacció.

Respecte a la comunicació i difusió del projecte, hem reforçat la presència de Patrimoni a les xarxes i estem a punt de presentar la seua nova web on Memòria Viva, la revista del projecte Patrimoni, tindrà un lloc destacat. Pel que fa a la difusió, hem estat a Alacant, a les I Jornades de Patrimoni Cultural "Gestionar el passat per enfrontar el futur" organitzades pel Centre Unesco, al mes de maig vam participar a Interacció, les jornades bianuals que organitza el Centre d'Estudis i Recursos Culturals - CERC a Barcelona, i treballem per tenir representació a molts més fòrums on poder donar a conèixer Patrimoni entre professionals de la gestió cultural i grups i interessats en el patrimoni cultural.

Per últim, estem molt contents de senyalar que 2013 és el primer any - i esperem que siguen molts més- en què comptem amb la col·laboració privada i hem començat aquesta via amb el patrocini de l'empresa Arsipe, Gestión del Patrimonio Cultural S.L., una empresa molt present al territori i molt conscienciada sobre la importància de la participació i del treball en grup com a clau per desenvolupar projectes i iniciatives al territori.

Presentació

Albert López Monfort

Director del Servei d'Activitats Socioculturals de la Universitat Jaume I

El projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I té com a objectiu principal posar en valor el patrimoni local de les zones rurals, i ho fa a partir del treball amb els grups, teixint xarxes entre tots aquells que comparteixen aquesta inquietud per aproximar-se al seu patrimoni cultural. Deu anys de treball per la cultura local, identificant, catalogant i fent difusió del patrimoni, han permés desenvolupar projectes que reinterpreten el passat per a construir un nou futur basats en el respecte, la tolerància i l'orgull de pertànyer al poble.

Després de cinc anys, Memòria Viva es reafirma en el compromís de continuar essent una finestra al món rural de la província de Castelló. Se segueix treballant amb els grups, però sobretot amb les persones que treballen

voluntàriament en les seues poblacions per conèixer i donar a conèixer entre els seus veïns i veïnes el seu patrimoni cultural local. Un patrimoni entès com a llegat i com a senyal d'identitat. Com a arrel sobre la qual es construeix un territori que és compartit i habitat per tots. Un paisatge humanitzat amb molt passat però, sobretot, amb molt present i amb un futur en el qual la recerca de xarxes de col·laboració supramunicipal ens oferirà les claus per al seu desenvolupament a tots els nivells.

La Universitat Jaume I manté el compromís de seguir participant en els processos de desenvolupament territorial i considera que treballar amb i pel patrimoni és una de les claus per a la construcció dels territoris existencials, espais de vida i de progrés social.

 Memória Viva

PATRIMONI

LABORATORI D'INVESTIGACIÓ DEL PATRIMONI A LES ÀREES RURALS

01. Patrimoni, un projecte de xarxa participativa al voltant del patrimoni cultural

Ángel Portolés Górriz. Patrimoni, Laboratori d'Investigació del Patrimoni a les Àrees Rurals. Programa d'Extensió Universitària. Universitat Jaume I

El projecte Patrimoni és un procés col·lectiu de revalorització del patrimoni cultural i dinamització ciutadana en entorns rurals.¹

Es tracta d'una iniciativa del Programa d'Extensió Universitària que pretén fer visible el patrimoni cultural, el seu valor i les possibilitats que té com a recurs per a la societat per formar una ciutadania crítica i responsable amb el seu patrimoni, compromesa amb el seu rescat, protecció, defensa i difusió.

Aquest projecte arranca de l'experiència que en aquests últims anys han aportat els cursos de catalogació del patrimoni cultural que s'han realitzat en el marc del PEU i de la seua capacitat per a prolongar-se en el temps per mitjà del compromís dels seus participants en la realització de projectes de recuperació i catalogació patrimonial a escala municipal de béns locals relacionats amb la història oral, les tradicions, l'arquitectura rural o la fotografia antiga.

1. El marc del projecte

La província de Castelló s'articula i es defineix, tant política com administrativament, per una marcada dicotomia entre el litoral i el seu interior. Aquesta diferència, que per a la província de Castelló és especialment brutal, està reforçada per una històrica política d'acumulació de serveis i recursos socials i econòmics a la costa enfront de les poblacions de l'interior, a poc a poc més aïllades i allunyades per una xarxa de carreteres deficient i en un estat de conservació insuficient. Aquesta política ha afavorit un progressiu despoblament de l'interior cap a la costa.²

L'interior de Castelló és molt muntanyenc i es troba esquitxat de nuclis urbans amb una població que ronda els 85.000 habitants repartits per 122 pobles. Darrere d'aquestes xifres ens trobem un ampli mosaic de realitats socials, econòmiques, culturals, polítiques i lingüístiques que exigeix, de l'investigador i el participant, el seu coneixement com a fonament perquè la intervenció en el territori siga possible i eficaç.

2 Aquesta tendència migratòria generalitzada s'ha vist històricament reforçada per tota una sèrie de mesures i polítiques que ja en la primera part del segle XX van organitzar el territori amb aquesta dualitat mitjançant accions tan tremendes com el disseny i ubicació final de la autopista de la Mediterrània per la costa en lloc d'utilitzar l'eix central, més equitatiu i vertebrador.

¹ <http://patrimoni.uji.es/>

I és en aquest marc, l'interior de la província de Castelló, on treballa la Universitat Jaume I i el Programa d'Extensió Universitària; un projecte dirigit a aquestes poblacions i a totes aquelles persones que presenten una determinada inquietud o sensibilitat cap a continguts culturals. Un projecte gràcies al qual la cultura i l'accés a continguts i productes culturals i socials es trasllada al territori mitjançant una valuosa xarxa tècnica local constituïda per quatre perfils molt definits: AEDL, tècnics de cultura, docents d'educació per a adults i treballadors socials, que conjuntament amb el PEU planifiquen estratègicament la formació i les activitats culturals als seus pobles i en relació a les poblacions pròximes.³

Dins del PEU, un dels seus projectes és Patrimoni, que treballa amb grups interessats a conèixer i donar a conèixer el seu patrimoni cultural com a recurs d'apoderament, de visualització interna i externa i de reforç de la seua identitat cultural.

2. A qui es dirigeix?

Patrimoni es dirigeix a tots aquells que han realitzat algun tipus de formació sobre patrimoni en el marc del Programa d'Extensió Universitària i desitgen posar en pràctica els continguts teòrics apresos. Al costat d'aquest perfil de població, aquest projecte es dirigeix, a més, a aquells grups actius que ja exerceixen activitats culturals en els seus municipis i que, a pesar de no conèixer l'oferta de formació del PEU, hi podrien estar interessats a conèixer i interaccionar amb els grups de *Patrimoni*.

Com a programa obert, que s'adapta a les necessitats formatives del participant, aquest projecte es recolza en un ampli grup de professionals format per tècnics especialistes i docents que participen en el programa tant directament (amb la impartició de cursos) com indirectament (per mitjà d'assessoraments puntuals, tutories, consultes, etc.).

³ Per conèixer millor el PEU i la seua evolució, podem consultar el següent material:

<http://www.uji.es/CA/serveis/sasc/ext-uni/20apeu/av20.html>
 López Monfort A. Ed. (2012): *Al voltant dels 20 anys del PEU*. Servei de Comunicació i Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló.
 Aquest llibre es pot consultar en les seues versions digitals:
<http://www.uji.es/bin/serveis/sasc/20apeu.pdf> (valencià)
<http://www.uji.es/bin/serveis/sasc/20apeue.pdf>

3. Què ofereix Patrimoni?

Patrimoni està obert a la societat en general i a les seues necessitats. El projecte ofereix, mitjançant el PEU, un espai de consulta i assessorament als tècnics, associacions i grups en el territori en temes relacionats amb el patrimoni cultural, el seu coneixement, interpretació i difusió.

Per al seu destinatari directe, format per grups locals, associats o no, interessats a conèixer i donar a conèixer el seu patrimoni cultural i que el consideren com a recurs de desenvolupament social, cultural i econòmic, Patrimoni ofereix un espai de trobada, formació, consulta i assessorament en temes relacionats amb el patrimoni cultural, el seu coneixement, interpretació i difusió.

Com a laboratori, Patrimoni ofereix una estructura horitzontal en la que les persones participants, en un pla d'igualtat, puguen proposar, planificar i desenvolupar-hi accions comuns intergrupals i interlocals, basades en la reflexió i l'anàlisi del patrimoni cultural i les seues possibilitats.

Pel que fa als grups i la seua consideració interna i externa, Patrimoni ofereix una oportunitat per a afavorir l'apoderament dels grups locals perquè puguen visibilitzar-se positivament i ser reconeguts als seus municipis i que les seues accions siguen seguides, reben suport i les compartiquen tots els seus veïns i veïnes.

4. Com ho fem?

Amb una metodologia basada en la dinamització dels grups participants per a definir punts d'intercanvi i debat en els quals puguen formar-se, ampliar coneixements, plantejar iniciatives i resoldre problemàtiques al voltant del patrimoni cultural, la participació i el treball en grup.

Amb la intenció de posar en valor el patrimoni cultural com a recurs per al desenvolupament rural del territori, Patrimoni està format per una xarxa de grups locals amb projectes reals d'aproximació, interpretació i difusió. Aquests grups interactuen activament entre ells per tal de afinar i millorar cascuna de les activitats que planifiquen en els seus municipis.

Els grups de Patrimoni

Patrimoni s'articula a partir dels seus grups. Una vegada la formació ha acabat, els participants es plantegen la possibilitat de continuar amb un projecte real de catalogació

Visita tècnica a Sant Pau d'Albocàsser.
Imatge de F. García

Visita tècnica als Molins Hidràulics d'Ares del Maestrat.
Imatge de F. García

o interpretació del patrimoni cultural. És en aquest moment quan sol·liciten la seua admissió al projecte com a grup de Patrimoni. Aquest pas és fonamental per a demanar l'acompanyament d'un tutor que preste el seu suport al seu projecte i al grup en les tasques d'organització, planificació, desenvolupament, execució i avaluació del projecte.

Patrimoni està actualment format per 13 projectes que treballen temes de recuperació i difusió del seu patrimoni cultural local. Juntament amb aquests, Patrimoni compta amb gent interessada que participa al projecte i a les seues activitats. Tot i que encara no s'han definit com a "grups oficials" el seu paper i la seua contribució al desenvolupament del projecte es clau.

Els grups de Patrimoni (juny 2013)

Població	Comarca
Cirat	Alt Millars
Costur	L'Alcalatén
Culla	Alt Maestrat
Montán	Alt Millars
Mas de Noguera (Caudiel)	Alt Palància
Sant Rafel del Riu / Barri Castell (Ulldecona)	Baix Maestrat/Montsià
Sot de Ferrer	Alt Palància
Suera	Plana Baixa
Teresa	Alt Palància
Vilafranca	Alt Maestrat
Vilanova d'Alcolea	Plana Alta
Viver	Alt Palància
Xodos	L'Alcalatén

5. La construcció del projecte:

Els tres pilars

Patrimoni va ser fruit de la necessitat demandada per un d'aquests xicotets pobles de l'interior castellonenc – Olocau del Rey – per a realitzar algun tipus de formació per poder aproximar-se i conèixer millor el seu patrimoni cultural local, la seua importància i el seu potencial com a dinamitzador, no només de la seua Associació Cultural sinó de tot el poble. Juntament amb la formació, els altres dos pilars que sustenten Patrimoni són les tutories de projectes i la articulació del projecte amb una estructura en xarxa.

La formació

La formació és un dels pilars fonamentals de Patrimoni. Una formació participativa que va del general al particular i que ofereix als interessats la possibilitat d'anar progressivament especialitzant-se. Per tal d'apropar a les persones interessades al patrimoni cultural i a la seua complexitat i riquesa, l'eina que utilitzem és el catàleg patrimonial, distingint diverses fitxes en funció d'una classificació bàsica del patrimoni: immoble, objecte tradicional, material gràfic i patrimoni oral – immaterial.

La clau d'aquesta formació és la metodologia utilitzada, basada en el seu caràcter pràctic i en la implicació de l'alumne per transformar-lo en participant. Aquest procés, per al que podríem gastar el concepte bastant conegut

d'apoderament, és real en Patrimoni i es reforça tant a nivell de grup com individual ja que cadascuna de les accions i pràctiques proposades a la formació, busca que tots i cada un dels participants aporten el seu treball, la seua opinió i la seua experiència. Reforçant la vessant pràctica i real d'aquesta formació, es fan servir exemples de la seua població i es cataloguen béns patrimonials locals (tradicions i festes, edificis, etcètera) i particulars (fotografies, objectes etnològics).

Les tutories de projectes

Una vegada finalitzada la part de formació, el grup de participants sol·liciten al projecte Patrimoni la possibilitat de continuar amb la catalogació que havien començat al curs i completar-la fins articular un projecte cultural d'interpretació i visualització del patrimoni cultural.

Les tutories de projectes recolzen als grups perquè pugen desenvolupar els seus projectes. Els tutors acompanyen. Animen. Són figures representants de la Universitat en el territori i proporcionen als grups legitimitat en el seu treball intern i consideració, suport i visibilitat a nivell extern, davant, per exemple, el seu ajuntament. Els tutors ofereixen consell i metodologia per dur a terme el projecte. Planifiquen amb el grup la millor manera de implicar a la població. Mesuren les capacitats per proporcionar l'envergadura del projecte abans que el sobreesforç i l'esgotament siga perillós per a la seua continuïtat.

En el cas d'Olocau, primera població en quasi tot respecte a Patrimoni i fonamental per l'estructuració del projecte i les seues necessitats, les tutories i la planificació estratègica van servir per preparar tota una sèrie d'iniciatives per a donar a conèixer el treball del grup i per a sumar la major quantitat de suports per part dels veïns i veïnes d'Olocau, no només en la part de treball de catalogació i documentació d'objectes, fotografies, etcètera, també en la part del treball de muntatge, organització i preparació de l'espai o en el trasllat i recollida dels bens seleccionats per a la mostra.

Una estructura en xarxa

Patrimoni ofereix als grups locals tot un conjunt de recursos i eines per apropar-se, d'una manera científica i rigorosa, al patrimoni cultural i al conjunt de característiques, problemàtiques i valors que el defineixen. Però, no es tracta només de l'accés a una formació especialitzada i pràctica i al desenvolupament dels projectes al territori mitjançant l'assessorament dels tutors, la tercera pota del projecte, el tercer pilar es la creació, manteniment i reforç d'estructures en xarxa que possibiliten l'intercanvi, el debat i la planificació conjunta entre els grups.

El desenvolupament d'un context comú es l'essència del projecte Patrimoni. La culminació del procés que es va iniciar amb la demanda d'una sèrie de persones interessades d'una formació per conèixer i difondre el seu patrimoni cultural a nivell intern i extern, s'enriqueix amb la exigència dels grups per elaborar punts d'unió, espais on poder compartir experiències però també espais on formar-se i on poder continuar amb els seus itineraris. Aquesta demanda suposa el punt definitiu de maduració del projecte i va constituir un punt i a banda pel que fa a l'organització i planificació de Patrimoni dins de l'organigrama del Programa d'Extensió Universitària per la seua representativitat i singularitat i va ficar en relleu la necessitat de reforçar el treball que s'estava fent de seguiment del projecte amb la definició de una nova figura, el coordinador, com a facilitador, punt de intercomunicació entre els grups, canalitzador de les demandes e iniciatives proposades, mantenidor dels recursos de difusió i punt de trobada entre els grups, el territori i la Universitat Jaume I.

La definició de la xarxa d'intercanvi i participació es cimenta en quatre recursos: la Jornada anual de catalogadors, la programació de visites tècniques, el web del projecte i la revista *Memòria Viva*.

La jornada anual d'Investigació del Patrimoni Cultural és el resultat de la demanda dels grups per definir un espai de trobada on poder realitzar una formació conjunta que tracte temes de gestió i patrimoni cultural i d'un espai per a la visualització dels projectes i de la seua evolució. En el marc de les jornades es reserva un temps per l'assemblea del projecte. Aquesta activitat permet la realització d'una reunió anual dels grups on es planteja l'evolució del projecte, la planificació del calendari anual de trobades i activitats conjuntes i on es polsa l'estat dels grups, les seues necessitats, mancances, etc. en veu alta perquè la resta puga opinar, ajudar, completar.⁴

Les Visites Tècniques es planifiquen entre tots i es tracta de la realització de visites al territori per conèixer millor un determinat aspecte, bé patrimonial, etcètera. En els darrers anys, les visites tècniques de Patrimoni completen la ponència marc de les jornades anuals. En aquestes, el ponent ofereix la possibilitat de vore *in situ* l'objecte del seu treball. Com a exemple, les visites tècniques han sigut a les oliveres mil·lenàries del nord de la província de Castelló, a la xarxa de molins fariners hidràulics d'Ares del Maestrat o a uns itineraris per vore tipologies de construccions tradicionals urbanes i no urbanes. Dins de la planificació

4 La setena jornada va tindre lloc el passat 7 de juliol de 2012: Notícia al web: <http://patrimoni.uji.es/?q=ca/node/730>
Recull fotogràfic de les jornades:
<http://patrimoni.uji.es/?q=ca/image/tid/80>

Taller de catalogació a Xodos

general, Patrimoni programa dos visites tècniques anuals; una a la primavera i una segona a la tardor.⁵

El web del projecte es tracta, per la seua immediatesa i contínues actualitzacions, del principal canal de difusió del projecte. Els grups aporten les seues notícies i es publiquen juntament amb l'evolució del projecte i les activitats plantejades. A més de les notícies, el web té una completa galeria d'imatges on es documenten les activitats internes i externes i una secció d'enllaços. Les actualitzacions són enviades a les llistes de distribució del projecte i reforçades amb els webs generals del PEU i amb el twitter del coordinador⁶

Per últim, Patrimoni publica anualment una revista, *Memòria Viva*, que recull els articles i les col·laboracions dels grups i es completa amb les intervencions de reconeguts experts en patrimoni i cultura.⁷

5 La darrera visita tècnica va visitar Ares i la zona de Morella coneguda com "La Vega del Moll".
<http://patrimoni.uji.es/?q=ca/node/873>

6 Webs generals : <http://www.uji.es/CA/serveis/sasc/ext-uni/>
<http://www.paisrural.es/>
twitter: @angelporroles

7 Tots els números de la revista *Memòria Viva* es poden consultar en edició digital al web de Patrimoni:
<http://patrimoni.uji.es/?q=ca/links>

VII Jornada d'Investigació del Patrimoni Cultural (juliol 2012)

6. Avaluació del projecte

Una part fonamental del projecte Patrimoni es la seua avaluació. A cada una de les activitats planificades (tallers, cursos, tutories, jornades i visites) s'inclou una part d'avaluació realitzada mitjançant un qüestionari en el qual anònimament, es puntua la qualitat i el grau de satisfacció de l'activitat i del projecte. Aquesta avaluació s'envia a l'usuari, al tècnic local i al formador i es buida al Programa d'Extensió Universitària per lo qual cosa podríem dir que aquesta seria una avaluació externa a Patrimoni que permet al projecte reforçar la transparència de cada un dels resultats obtinguts i de cadascuna de les activitats realitzades.

Juntament amb aquesta avaluació del PEU, Patrimoni compta amb els seus mitjans per tal d'avaluar el projecte i ho fa d'un manera directa, assembleària, horitzontal en la que els grups poden expressar la seua opinió i proposar les millores i puntualitzacions que consideren. Aquesta avaluació té el seu lloc a cadascuna de les activitats del projecte i, sobre tot, a la Jornada de catalogadors, lloc i moment on es programa una assemblea dels grups per tal d'avaluar el seu treball, el seus projectes i Patrimoni.

En tercer lloc, Patrimoni compta amb un doble seguiment fet mitjançant cridades telefòniques als membres dels grups per tal de polsar l'estat immediat del grup i del projecte i, per reforçar la visió externa, amb la programació periòdica de reunions amb el coordinador general del Programa d'Extensió Universitària i amb tot un llistat de col·laboradors del projecte o cògestors d'aquest.

En definitiva, Patrimoni l'avaluem i actualitzem constantment i intentem, en la mesura de les nostres possibilitats, adaptar el projecte als continus canvis i reptes que ens plantegen els grups, els interessats, els col·laboradors, l'actualitat, el territori, etcètera.

7. En conclusió

Entenem el Patrimoni com totes i cadascuna de les connexions culturals entre l'ésser humà i el territori. La seua riquesa, diversitat i amplitud és fruit d'aquesta interconnexió i conseqüència del mon relacional que habitem.

Visita tècnica a la Vega del Moll (Morella). Maig 2013

Patrimoni és un projecte que pretén desenvolupar una xarxa horitzontal de participació real. Pretén apoderar la ciutadania perquè puga desenvolupar-se individual i col·lectivament com a éssers responsables i crítics amb la realitat que els rodeja. Pretén possibilitar el sorgiment de processos al territori i que aquests recolzen altres processos iniciats al territori i que tots junts treballen en una xarxa de coneixement col·laborativa.

En el moment actual, Patrimoni no és aliè a la complicada situació política, econòmica i social en què ens trobem i treballen perquè la presència, evolució i creixement del projecte no minve davant les retallades i la reorganització econòmica de l'ens públic. En aquest sentit i direcció, tant el Programa d'Extensió Universitària en general, com el projecte Patrimoni en particular, lluiten per donar a conèixer el projecte i perquè les relacions i col·laboracions tècniques dels darrers anys s'enforceixen i donen un pas més cap al compromís, la participació i la implicació. En aquest sentit i direcció, el passat 10 de febrer, l'empresa ARSIPE, Gestión del Patrimonio Cultural S.L. va signar un conveni de col·laboració empresarial amb la Universitat Jaume I per a assumir una part del pressupost anual del projecte, en concret, el corresponent al pagament dels professionals i docents que realitzen la formació a les visites tècniques i a la jornada anual d'Investigació del Patrimoni Cultural, que en 2013, seran les vuitenes.⁸

⁸ <http://arsipe.com/?p=288>

Foto de grup. Visita tècnica a Ares. Maig 2013

02. Metodològicament parlant...

Les definicions consensuades de Patrimoni Cultural

Ángel Portolés Górriz. Patrimoni, Laboratori d'Investigació del Patrimoni
a les Àrees Rurals. Programa d'Extensió Universitària. Universitat Jaume I

Un dels exemples més significatius de la metodologia gastada pel projecte la trobem a la formació adreçada als interessats en conèixer els principis i funcionament bàsic de la catalogació com a eina de difusió del patrimoni cultural. La clau d'aquesta formació és el seu caràcter pràctic i la implicació de l'alumne tant a nivell individual com de grup. A la primera sessió de la formació en catalogació i interpretació del patrimoni cultural, proposem una dinàmica en grup a partir d'una bateria de preguntes i reflexions:

"Cita exemples de P.C." "Com els podem agrupar per tal d'organitzar-nos?" "Què significa per a tu?" "Quines emocions i records et proporcionen?" "Quins problemes detectes?" "Qui te la responsabilitat?" "Què puc fer jo / nosaltres / les administracions?"

L'objectiu d'aquesta dinàmica és el de carregar de raons i de motius als participants a la formació i els resultats son molt interessants:¹

1 Juntament amb les definicions de les poblacions de la comarca de l'Alt Maestrat de Vilafranca i Culla, trobareu a la revista les definicions realitzades pels grups de Costur (L'Alcalatén), Vilanova d'Alcolea (La Plana Alta) i Viver (Alt Palància) que hem ficat juntament amb els seus articles.

Definició de Patrimoni Cultural consensuada al taller de catalogació del patrimoni cultural de Vilafranca (Alt Maestrat). Novembre 2012

"El patrimoni cultural és original, col·lectiu i identificatiu. És un bé d'identitat d'un territori que reporta beneficis culturals, socials i econòmics, i que depèn de la sensibilitat de les persones. Són les meues arrels, el meu vincle amb el passat i amb el lloc i el descobriment d'aquests trets ens produeix sentiments d'alegria, tristesa, ansietat i emoció. És el nostre sentiment de pertànyer a un grup heterogeni, i a una història que ens dóna una entitat i identitat col·lectives. Ens explica el per què de les coses i ens ajuda a valorar, entendre i estimar el nostre passat. Conèixer el nostre patrimoni ens ajuda a conservar nostra cultura popular i ens ofereix consciència i riquesa (turisme, artesanía, etc.). La conservació del patrimoni garanteix la transmissió i pervivència dels vincles amb el temps, alhora que detectem una greu manca de conscienciació de la societat i una manca d'ús que n'agreugen la conservació. El nostre paper ha de ser implicar les persones, donar suport,

orientació, conscienciar i facilitar l'accés i la comprensió: posar en valor el nostre patrimoni cultural mitjançant projectes i activitats de mostra, posada en valor, etcètera, que estimulen la població a participar-hi i implicar-s'hi".

Definició consensuada pel Grup de Patrimoni de Culla (Alt Maestrat).

Maig 2013

"El Patrimoni Cultural és l'herència cultural d'un poble, el seu llegat cultural que ens ajuda a entendre el passat i el present. Constitueix la salvaguarda de les tradicions, la història i la cultura pròpies i el seu coneixement ens suposa curiositat i desig de conèixer i de conèixer-nos millor. És el que ens distingeix i ens dóna identitat. Ens uneix. El que s'ha de mantindre i transmetre i que és important per conèixer les nostres arrels que es poden perdre.

El Patrimoni Cultural són els nostres balls i la nostra música. Els monuments i edificis. La nostra gastronomia i les nostres celebracions. Els nostres vestits, la festa i les celebracions. La mina i els oficis i treballs dels nostres majors i el nostre paisatge. Tots aquests aspectes comparteixen el seu valor i la seua importància. Són únics i constitueixen la nostra herència.

De vegades no ens adonem del que tenim. El nostre patrimoni és fonamental per comprendre el passat i aprendre d'ell. Actualment es troba en perill i sotmés a una greu falta d'interés i de consciència de la seua importància que l'acosten a l'oblit i que faciliten la seua expoliació i la seua destrucció.

La responsabilitat cap al nostre patrimoni cultural ens correspon a tots en general. Per la nostra part, hem d'informar-nos i mobilitzar-nos. La nostra tasca ha d'estar enfocada a conscienciar la gent de la importància de respectar i cuidar. De conservar i posar el nostre patrimoni en valor. I per arribar a aquesta responsabilitat, cal organitzar-se en grups, raspallats per l'administració pública".

Interacció (Barcelona)

Els dies 8, 9 i 10 de maig de 2013 vam estar a Barcelona, a les jornades bianuals Interacció, referent i cita obligatòria per a la gestió i la reflexió de la cultura, presentant el projecte Patrimoni del PEU de la Universitat Jaume I.²

Juntament amb l'explicació general del projecte, el seu marc d'actuació i principals característiques, vam proposar als assistents que, com a mostra de la manera en que treballem a Patrimoni, participaren contestant a una senzilla pregunta. Amb totes les aportacions, realitzades via twitter i gastant el hashtag #patrimoniuji, vam compondre una definició plural del significat de patrimoni cultural:³

"Què significa per a tu el Patrimoni Cultural?"

"El patrimoni cultural ens defineix com a éssers humans socials capaços de crear, ser crítics e identificar-nos en grup. Són els elements que ens defineixen, ens aporten valors i que hem decidit que val la pena conservar. Nosaltres som els seus responsables i és la nostra història i les tradicions dels nostres avantpassats (que hem de recuperar).

És el resultat de la vida, les emocions...de les persones durant segles i una forma diferent i més estimulante de conèixer el nostre present que ens permet crear la identitat de la comunitat i el sentiment de grup.

El Patrimoni Cultural és una eina de gran potencial pel món de l'educació".

2 <http://patrimoni.uji.es/?q=ca/node/871>

3 Aquest és l'enllaç al storify de la comunicació de Patrimoni a la sala Raval i amb els missatges rebuts a la pregunta "Què significa per a tu el Patrimoni Cultural?": <http://sfy.co/hJcT>

PROJECTES EN EL TERRITORI

03. El Centenari de la Font: 1912-2012. Passat i present

Associació Cultural Las Salinas de Cirat

La plaça de la font ha sigut sempre el nostre punt de trobada. Si la font tinguera vida, ens podria contar una gran quantitat d'esdeveniments importants i anècdotes que han ocorregut a Cirat durant els seus cent anys i de les quals ha sigut testimoni.

En primer lloc, voldríem expressar el nostre agraïment a totes les persones que han participat en aquesta celebració del centenari per haver fet possible que, una vegada més, aquestes activitats culturals hagen sigut un èxit i que durant dos dies en Cirat s'hagen pogut reviure i representar records al voltant d'aquest monument que data d'inicis del segle XX i que és un dels més emblemàtics i estimats del nostre poble.

Van ser moltes les activitats que l'associació va realitzar relacionades amb la font, la primera de les quals va fer-se el dissabte de glòria pel matí. En aquest dia tan assenyalat vam convocar en la plaça a tot el poble per pintar la font. Uns van utilitzar carbonet, i d'altres pintura a l'oli o simplement llapis de colors. Tots ells van realitzar uns dibuixos espectaculars que després van ser exhibits en estiu a l'exposició del centenari de la font.

A Cirat, el diumenge de Pasqua, totes les colles vam quedar a la plaça de la font, i cada grup per separat se'n va anar a menjar-se la mona, que és un dolç típic d'aquesta època.

La Font

Moment de la xerrada col·loqui

Enguany, per celebrar el centenari, vam anar tots plegats a la “font de la salut” amb una maqueta de xocolata que representava una mona, i allí vam jugar i vam cantar els jocs i les cançons tradicionals que els nostres grans ens havien ensenyat.

Va arribar agost i vam començar els preparatius de l'aniversari de la font que seria el dia 19. Per motivar la gent vam realitzar fermalls i imans que representaven la font i que haurien d'identificar-nos durant els actes.

1. La vespra de l'aniversari

Un dia abans de l'aniversari, a les huit del matí, tal com es feia fa anys, quan els homes anaven al camp per treballar, ens vam prendre en la plaça un barrejat i una figa albardà i, a poc a poc, ens vam anar a “la Carrasca”, el brollador on té el seu origen la font. Una vegada allí, Paco Barberán ens va explicar com es va canalitzar l'aigua per poder portar-la al poble.

Històries i anècdotes al voltant de la font

Per la vesprada, al saló multifuncional vam celebrar una xerrada col·loqui titulada “Històries i anècdotes al voltant de la font”, en la qual cadascú dels assistents ens va contar les seues experiències amb aquest bé cultural tan estimat. A continuació transcrivim algunes de les més destacades:

Teófilo Sanfeliu: “Les roques que configuren el monument de la font són d'origen marí del Cretaci. Es van formar fa cent seixanta-cinc milions d'anys i són molt dures. Per a que el picapedrer poguera confeccionar la font es van triar molt bé les roques, ja que s'han desgastat molt poc malgrat els cançters i les botiges que hi han passat. Cent anys i segueixen senceres! Aquest tipus de roca la tenim ací, al paratge conegut per Pedra del Mig Dia”.

La Font de Cirat

Àngel Sorní: “En el poble, durant els primers anys del segle XX i fins els anys de construcció de la font, la major causa de defuncions eren les malalties digestives, en un percentatge que sobrepassava àmpliament les causades per malalties pulmonars, molt freqüents també en hivern. Aquest fet era una preocupació constant per a don Ramón Gómez Pérez, aleshores metge de Cirat, i per aquest motiu va insistir en la necessitat de canalitzar l'aigua fins el poble amb l'objectiu de garantir la seua salubritat. Als anys 50, per la nit, s'omplien garrafes d'aigua de huit litres, i pel matí un camió les portava a València per vendre-les-hi. Vull dir que l'aigua de Cirat arribà a ser famosa a València”.

Gloria Gómez (néta de Ramón Gómez, metge de Cirat):

“És veritat, el meu avi estava obsessionat per la construcció de la font, que ha servit no sols per portar l'aigua sense contaminar sinó també com a punt de trobada de la gent del poble durant generacions”.

Vicente Fortea: “Associe la font amb les boles dels plataners que l'acompanyen, plantats el mateix any de la seua construcció”.

Salvador Bonich: “La plaça de la font ha sigut uns dels motius més dibuixats i més estimats pels qui són de Cirat i pels qui venim ací des de fa molts anys. Ha presenciat reunions d'amics, la música amb la rondalla i hores de guinyot i dominó”.

Vicente Vivás: “La font no sols ha servit per beure, va servir també perquè s'ompliren els abeuradors i els rentadors. Així, les dones hi anaven a llavar i nosaltres portàvem les cavalleries a beure aigua als abeuradors, i també en gaudíem molt. L'aigua estava molt ben aprofitada”.

Vicente Escrig: “El meu pare em va contar que l'endemà de la inauguració hi havia molta gent esperant que baixara l'aigua en la font i que va ser un dia de festa. També em va contar que un senyor va estar amb un got esperant fins que va baixar l'aigua, i que tal com va arribar, tèrbola i tot, se la va beure per ser el primer que ho feia”.

Pintant la Font

Celestino: "Tot el món sap que aquella font tenia tres canelles, més curtes que les actuals. Aleshores, els nens més menuts no podien arribar-hi i havien de fer malabarismes per poder beure. Un es pujava damunt de l'altre i es deixava caure. Si et fallaven les mans anaves a l'aigua, ja que la bassa estava sempre plena. La font també era el punt de trobada per a les parelletes".

Leonisa Santolaria: "Anar a omplir el cànter a la font era l'excusa, a casa, per veure el nostre nuvi. Era molt curiós veure com les dones portaven els cànters al cap sobre una capçana i amb un poal en cada mà i no se'ls queia ni una gota d'aigua".

Aurora: "La mare de la Adoración sempre em deia: Aurora, posa'm aigua per beure, però porta-me-la de la canella, no de la bassa! La bassa aleshores estava sempre plena. M'hi vaig caure moltes vegades i, com jo, tots els nens del poble. Em va contar la Consuelín de la tia Jacoba que tenia una tia que estava cega i que era capaç d'anar a la font amb els cànters i arribar a casa sense derramar ni una gota d'aigua".

Carolina Piñol: "Vos puc contar com a experiència personal moltes anècdotes. Tots els nens anàvem a jugar a la plaça de la font i més d'un es queia dins de la bassa, com per exemple jo. Tots volíem beure de la canella i ens empenyíem per a ser els primers. Aquestes anècdotes, com d'altres, les recorde amb molt d'afecte. Per això estimo tant Cirat, puix que hi vaig passar temporades amb els meus avis i va ser meravellós. També em va contar la meua mare, la molinera, que quan es va batejar la font la primera persona que en va beure aigua va ser don Avelino Claudio, el mestre. Des d'aleshores, hi anava cada matí a beure-se'n el seu gotet perquè deia que era bona per a la salut. Després de cent anys encara està la casa del mestre i de la seua família".

Les paraules de la font

A més de la xerrada, vam repartir targetes entre els assistents per a que ens escrigueren els seus records, poesies i anècdotes. Tot aquest material el vam recopilar sota el títol "Las palabras de la fuente".

Exposició "Mirando cómo pasa el tiempo"

Elvira Juan: *"Per a mi la font sempre ha sigut molt especial, amb les seues estones alegres i felices. Sempre la recordaré".*

Ramiro Bartoli

"Bonita, y la que más expectación tiene, es la plaza de la fuente. Quedé tan impresionado que al ver la plaza en el libro de las fiestas me decidí a pintar la fuente".

Rosa María Granell: *"Quan era menuda tots els dies anava a omplir el cànter petit i la botija, i un dia jugant amb les meues amigues se'm trencà el cantarico i la meua mare quan vaig arribar a casa em va fer un bon sermó".*

Vicente

"A ti, fuente, contigo el recuerdo de las gentes, como el cántaro de tu agua fresca llenar y tu oído escuchar las tertulias que junto a ti disfrutarán".

Marta Bou: *"Un dia estava asseguda a la plaça, en la font, em vaig caure d'esquena i em vaig mullar sencera".*

José Villanueva Requejo (cançons populars)

"En los caños de la fuente tengo mi caballo atado. No hay ningún mozo valiente que se atreva a desatarlo".

Batalla de confeti

"Cuando vayas a la fuente aprieta bien el cántaro, que si el cántaro se rompe difícil será arreglarlo".

"Ya va la rubia a por agua pa que le vean el pelo. Déjala que vaya y vuelva y le diré lo que quiera".

Consuelo Montolio Membrado: *"A la memòria de la meua mare, Consuelo Membrado, en aquesta commemoració, tan entranyable per a tots, de records i vivències.*

Cent anys de la font del nostre poble. Vull deixar constància de que, tot i que la meua mare és nascuda a València el dia 13 de març de 1912, aqueix mateix estiu ja va venir en bolquers a Cirat i va considerar el poble la seua segona casa i la seua família durant tota la seua vida. Sempre deia que la font de Cirat tenia la seua mateixa edat.

Va morir el dia 26 de març passat, i haguera pogut arribar també a la celebració del seu centenari, igual que la font del poble".

Exposició "Mirando cómo pasa el pueblo"

En terminar la xerrada col·loqui i el taller de recollida de records sobre la font, ens en vam anar a la inauguració de l'exposició ambientada al 1912 amb objectes i utensilis que s'havien fet servir al llarg dels cent anys relacionats amb la recollida de l'aigua. Acompanyant aquesta mostra etnològica, l'exposició es va completar amb una exhibició de quadres pintats per diferents persones del poble, nens inclosos, on es reflectien les successives transformacions que

ha experimentat la font, sobretot en les seues canelles, per poder adaptar-se a les diverses èpoques.

2.L'aniversari de la font de la plaça

L'endemà arribà la celebració del centenari de la font. Al matí vam invitar tot el poble i visitants a l'aniversari de la font. Enmig d'un ambient d'alegria i germanor es va realitzar una desfilada per tots els carrers i una batalla de confeti que va finalitzar a la Plaza Mayor.

A la vesprada, tot el poble va acudir a la plaça de San Bernardo y San Isidro amb el seu fermall, i totes plegats vam celebrar l'aniversari amb balls, cucanyes, *globotada* i, com no, la tradicional xocolatada.

Durant la nit es va representar un espectacle de dansa clàssica titulat "Un recorrido por nuestra historia", dins del qual un grup de ballarines va realitzar una coreografia que imitava els moviments de l'aigua i acompanyava textos sobre el poble, com és aquest poema de José María González de Cañete escrit en 1972:

*"La fuente de la salud,
con frescura y virtud,
tus huertas, que son jardines,
con tus venas de agua clara,
los ocasos de carmines
y un pinar que se declara
perdido por los confines".*

O aquesta narració inspirada en el mot àrab *Má-Chari*, que significa "aigua correnta":

"En la orilla izquierda del Mijares existió un poblado al que los árabes bautizaron con el mismo nombre. El poblado creció y se extendió en la orilla derecha del río, por lo que fue necesario construir un puente. Fue este puente el que dio nombre a aquella barriada que hoy es Cirat. Cirat, palabra árabe que significa puente. Puente sobre el río de nuestro pueblo, donde el agua está presente en todos los rincones, convirtiéndose, tal vez, en el más bello protagonista".

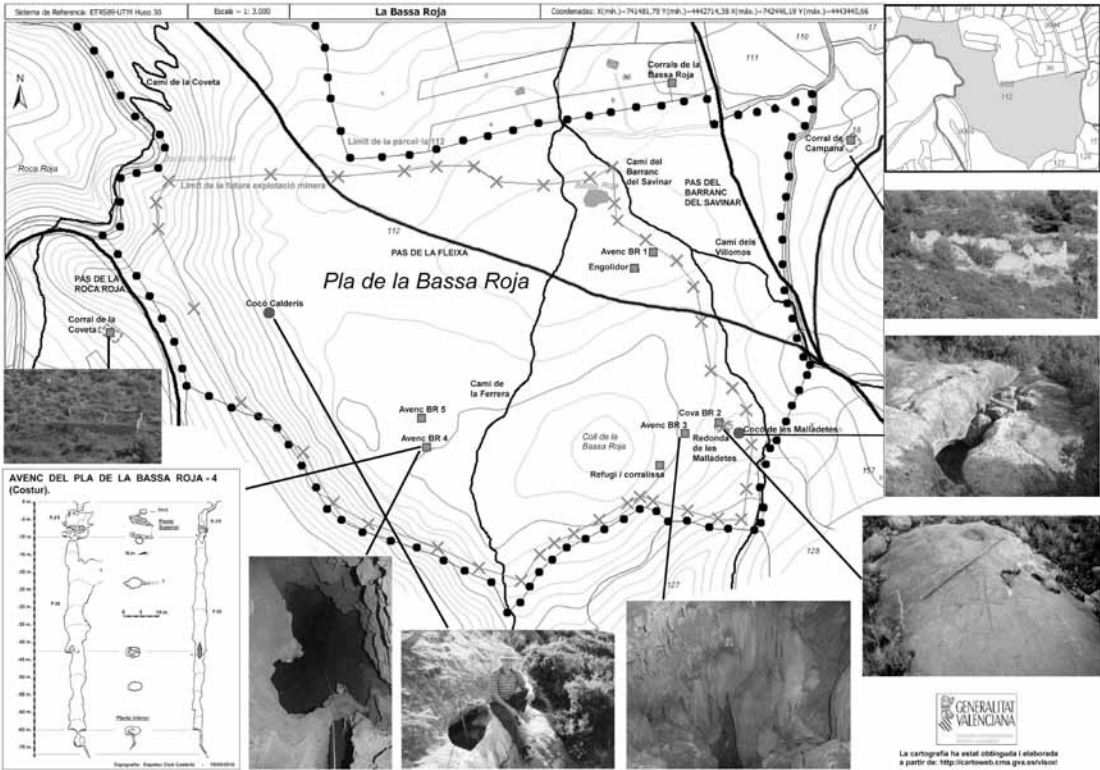
Per concloure els actes de celebració del centenari de la font del nostre poble, en acabar l'actuació del grup de dansa, es va encendre una traca que va recórrer els carrers de Cirat fins arribar a la plaça de la font, on va culminar el festeig amb un gran castell de focs artificials.

Desfilada

Espectacle de dansa clàssica
"Un recorrido por nuestra historia"

El paratge de la Bassa Roja

04. L'aprofitament de l'aigua al terme de Costur

Grup d'estudi del patrimoni de Costur

En gener de 2013, l'Associació Cultural la Fontanella de Costur es va sumar al projecte Patrimoni de la UJI, inclòs en el Programa d'Extensió Universitària (PEU). Es va formar un grup de treball amb l'objectiu d'aprendre, de conèixer i d'aprofundir un poc més en el concepte de patrimoni per a després poder començar el propi treball d'investigació.

Vam començar el taller "La catalogació del patrimoni cultural local" dirigit per Àngel Portolés. Durant els dies que ens vam reunir amb Àngel vam compaginar els continguts del taller (definició de patrimoni, fitxa de catalogació fotogràfica, fitxa de tradicions, les fonts orals) amb xerrades. Vam intercanviar impressions, vam reorganitzar la informació i els coneixements sobre patrimoni i ens vam sentir amb l'obligació de treballar pel nostre poble per a unir el passat i el present en un intent de revalorar cada racó del terme, dels carrers, la saviesa de la nostra gent...

Durant aquestes hores de treball vam anar perfilant quin seria el punt de partida. Teníem moltes propostes, però era necessari elegir-ne una que ens centrara i a partir d'ací anar lligant caps. Teníem elements que ens orientaven, que ens guiaven. Per una banda la preocupació per la instal·lació d'una mina a cel obert en la partida de la Bassa Roja, per l'altra, la definició de tots els elements que formen el patrimoni: construccions tradicionals, oficis, gastronomia, indumentària, aprofitament de l'aigua, camins, la història

del poble, les seues tradicions, tots els sabers i coneixements transmesos oralment, la música, les dites, l'economia, formes i materials de construcció, etc., que per nosaltres signifiquen el fonament de la nostra cultura i forma de ser.

Aprofitament de l'aigua al terme de Costur

Vam triar el tema de l'aigua al poble de Costur. Era un tema ampli i també important per als costurencs ja que Costur havia sigut un poble amb escassos recursos hídrics, fet que havia determinat i definit una forma de treballar el camp, una forma de viure, que havia esculpit un caràcter auster i treballador en la gent, que saben apreciar el valor de les coses.

Reconduïrem les propostes i marcàrem un esquema que incloguera tots els elements que tingueren relació amb l'aigua, ús i aprofitament, consum humà, consum per al ramat i reg.

Partirem de les diferents formes físiques per a recollir aigua i estudiarem en profunditat cada una d'elles (les basses naturals i les construïdes per les persones, les sènies, les fonts, els pous, els cocons, els molins...) i vam utilitzar les eines que havíem après en el curs de catalogació del patrimoni.

Encapçalarem el treball centrant l'atenció en primer lloc en les basses naturals del terme de Costur, com la Bassa dels Morrals, la Bassa la Selleta, la Bassa Blanca, la Bassa del Vilaroig (perduda), la Bassa de la Fortuna, la Bassa del Cabeço i la Bassa Roja, un dels paratges més singulars del nostre terme, raó per la qual començarem l'estudi amb ella i l'anomenarem "La Bassa Roja espai públic i un recurs didàctic".

Ens vam assabentar de tot el treball de catalogació de recursos del paratge de la Bassa Roja per part del Centre Espeleològic de Castelló, de la Plataforma Ciutadana No a la Contaminació, Secció Costur, i vam considerar que la nostra tasca havia de centrar-se en ampliar aquesta informació que ja teníem. Havíem de parlar amb la gent major, estudiar la biodiversitat, catalogar les construccions de pedra del voltant ... per a després fer pública aquesta informació i intentar que arribara a tots els nivells de la població.

Membres del Grup de Patrimoni de Costur

En aquest projecte els objectius que volíem aconseguir eren els següents:

- Estudiar l'entorn(flora, fauna, construccions de pedra ...).
- Organitzar rutes de senderisme al voltant del paratge.
- Planificar activitats didàctiques per a presentar a l'escola de Costur i a les del voltant.
- Preparar un guia sobre la Bassa Roja i un centre d'interpretació virtual.

Aquest projecte ens va il·lusionar i ens va motivar encara que continuem sent un grup que està començant i que no té gens d'experiència. En la era de la globalització pensem que corre pressa revalorar, conèixer i estimar els llocs on vivim i han viscut els nostres avantpassats i que seran també els llocs de properes generacions.

Definició de Patrimoni Cultural consensuada al taller de catalogació del patrimoni cultural de Costur (L'Alcalaten). Març de 2013

"El patrimoni cultural és una forma d'identificació. La manifestació de la història del meu poble i ajunta tots els sentiments heretats que hem de conservar. Ens ajuda a conèixer i comprendre els canvis socials i econòmics i són les nostres arrels i la forma de passar-nos en relació amb el passat, present i futur del nostre poble.

Conèixer la seua importància ens ajuda a mantenir i conservar el que forma part de la nostra història. El seu coneixement ens ajuda a valorar-lo.

El patrimoni cultural està format per construccions tradicionals, oficis, gastronomia, indumentària, camins, la història del poble, les seues tradicions, tots els sabers i coneixements transmesos oralment, la música, les dites, l'economia, formes i materials de construcció, etcètera que per a nosaltres signifiquen el fonament de la nostra cultura i forma de ser.

El nostre patrimoni cultural es troba en una delicada situació conseqüència de la poca sensibilitat i consciència de la seua importància i del seu valor. Un dels principals problemes que detectem és el seu estat de conservació per la seua falta d'ús i per la seua titularitat, a vegades no definida o poc sensible amb la seua conservació i manteniment. Els responsables d'aquesta situació som tots i la nostra tasca ha de ser la de conèixer el seu valor i la seua importància per comprendre millor la nostra cultura i el nostre territori i la de donar a conèixer-lo perquè tots el puguem valorar".

05. Montán celebra el IV centenari de la seua Carta de Poblament (1612-2012)

Associació Cultural de Montán “Conde de Vallterra”

1. Antecedents històrics

La repoblació del nostre poble i les seues terres són la conseqüència de l'edict de expulsió dels moriscos signat per Felip III el 4 d'abril de 1609. Les causes al·ludides per a la seua expulsió van ser principalment el temor i l'alarma que suposava el permanent creixement de la població morisca. A principis del segle XVII es va arribar a suspendre, a petició de les Corts del Regne, la formació de censos amb la finalitat de no revelar la força que tenien. Altres causes, no menys importants, correspondrien a interessos econòmics i estratègics, ja que s'imposava als nous pobladors un nou règim de rendes que serviria per a omplir les arquas dels senyors, amos dels territoris repoblats.

Tot açò, més les incursions pirates de barbarescos que assolaven les costes mediterrànies i les revoltes d'algunes zones motivades pels enfrontaments entre la població musulmana i cristiana, van portar primer a Felip II a dictaminar la Real Pragmàtica expedida des de Madrid el 19 de gener de 1563 que ordenava el desarmament dels moriscos i, després, a Felip III a ordenar-ne l'expulsió.

Les conseqüències per a la nostra població van ser l'abandó de les cases i terres de conreu que ocupaven els moriscos, cosa que va ocasionar grans pèrdues en les rendes del

senyor comte. Per tot açò, segons escriu José Fornas Gil en el seu llibre *Descripció Històrica i Topogràfica de la Vila de Montán*, Miguel de Vallterra, va portar per a repoblar les seues terres 28 famílies de la Provença francesa i 9 frares de l'Ordre dels Serfs de Maria.

El 3 de març de 1612, Miguel Milà, procurador de Miguel Ribelles de Vallterra, va atorgar la Carta de Poblament a la Vila de Castellmontán que concedia als seus pobladors cases i terres en arrendament, conferia privilegis i marcava les normes que havien de regir per al bon desenvolupament de la Vila.

2. Actes commemoratius

Els actes preparatius per a la celebració de l'esdeveniment es remunten a 2010. Des de llavors fins a 2012, s'han celebrat durant la Setmana Cultural del mes d'agost, xarrades, exposicions i actes culturals, així com un mercat medieval amb desfilades i representacions teatrals, música folklòrica etc., preludi del que seria la gran festa aniversari del IV Centenari de la Carta de Poblament.

Inauguració del mural de la Carta de Poblament

Exposició "La Carta de Poblament 1612-2012"

La importància de la Carta de Poblament per a Montán

Aquests actes van quedar dividits en dues parts:

2.1. Actes institucionals

El 3 de març, dia en què el nostre poble feia 400 anys com a poble sobirà, es van iniciar els actes institucionals commemoratius de l'esdeveniment:

- A la 10:30h., va tenir lloc la recepció d'autoritats a la plaça de l'Ajuntament. A l'acte van acudir entre altres, Francisco Medina, Director Territorial de Cultura, Miguel Simón, Vicari General de la Diòcesi Segorbe-Castelló, la Diputada Autonòmica Nieves Martínez, el Diputat Provincial Laureano Sandalinas i el Comandant en lloc de la Guàrdia Civil de Montanejos.

- A les 11:00h., a les escales d'accés al Saló de Plens de l'Ajuntament, es va procedir a inaugurar un mural representatiu del lliurament de la Carta de Poblament als nous pobladors de la Vila, donació de l'Associació Cultural de Montán "Conde de Vallterra", que es va pagar amb els beneficis obtinguts per la venda del llibre La Ruta del Agua i que el va realitzar per la popular ceramista i pintora Empar Pérez, veïna del poble. Tot seguit, al Saló d'Actes de l'Ajuntament, l'alcalde, Antonio Fornás, va dir unes paraules de benvinguda a les autoritats i al nombrós públic assistent i va recalcar la importància d'aquest dia. En el mateix acte, es va lliurar una placa al recentment nomenat cronista oficial de la Vila Faustino García Xirivella, qui després d'agrair aquesta nominació, va explicar el concepte de carta de poblament, i el significat i la importància per al nostre poble. En acabar, l'Associació Cultural de Montán "Conde de Vallterra", va fer lliurament a l'alcalde de la còpia d'un

dibuix a mà alçada del croquis de la Vila realitzat el 1810 per l'ajudant de la Guàrdia Real d'Infanteria Antonio Peláez.

- A les 11:30h., la comitiva es va desplaçar a l'Església Conventual dels Serfs de Maria, on les autoritats van inaugurar les obres de millora realitzades per l'Ajuntament i es va descobrir una placa com a record del moment. A continuació i dins de l'església, l'arquitecte Alfonso Sánchez Dopateo, va realitzar una breu exposició del "Pasado, presente i futuro del Convento de los Padres Servitas de Montán", i va explicar amb gran claredat les millores realitzades i la gran projecció que pot tenir en el futur per al nostre poble.
- A les 12:00h., es va fer la inauguració de les exposicions a la Casa de la Cultura sobre:
La Carta de Poblament 1612-2012 (documents i panells explicatius).
"L'expulsió dels moriscos" (exposició itinerant cedida per la Fundació Bancaixa).

El dia de la inauguració de les exposicions, el cronista de la Vila, Faustino García Xirivella, va donar una conferència sobre la Carta de Poblament i va destacar la seua troballa en l'Arxiu Històric Nacional de Madrid. També va agrair profundament el treball realitzat pel Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I de Castelló, per l'elaboració dels panells informatius sobre diversos aspectes de la Carta de Poblament, i de les fotografies en gran format d'aquests documents. També es va agrair a la Fundació Bancaixa la cessió dels quadres relatius a "L'expulsió dels moriscos", quadres que el nombrós públic assistent va admirar.

Inauguració de les obres de millora de l'església conventual dels Serfs de Maria

Exposició "L'Expulsió dels Moriscs"

Decoració dels carrers

Preparació dels carrers

En finalitzar l'acte, es va servir un vi d'honor i uns deliciosos canapès que va realitzar l'Associació de Dones de la Vila de Montán

- A les 17:00h., el Grup de Jotes d'Arañuel "Alegria del Mijares", va realitzar a la plaça de l'església un taller de jotes per a delit de tots.

El diumenge dia 4 de març a la 12:00h., per tancar els actes institucionals del IV Centenari de la Carta de Poblament, es va oficialiar una solemne missa a l'església del convent, acompanyada per la Rondalla de Montán.

2.2. Actes festius en la setmana cultural d'agost

Els dies anteriors al dissabte 4 d'agost, les penyes es van encarregar d'engalanar els carrers i places de la Vila amb pendons i banderoles, que van donar un colorit i aspecte de festa medieval. (Els veïns van contribuir a la festa i van traure a les seues portes tot tipus d'utensilis, testos, canyes verdes del riu, branques d'oliveres i arres i elements decoratius antics que tenien guardats a les seues cases. Diversos arcs triomfals que van realitzar amb canyes recorrien el carrer principal per on havia de passar la comitiva, al sòl es va escampar palla i murta perquè els carruatges i cavalleries no rellicsaren. A la plaça es va instal·lar un entarimat decorat amb teles de colors on van estar els personatges principals de la representació.

En aquest acte es va representar l'arribada a la Vila de Montán dels nous pobladors que havien vingut de la

Provença francesa i el lliurament, per part del Senyor Comte Miguel de Vallterra, de la carta de població.

Alguns veïns van ser distribuïts per famílies a l'entrada del poble. Cada família portava el seu estendard on figurava l'escut heràldic corresponent al seu cognom. La comitiva va partir per l'entrador del poble i va començar el seu recorregut a través del carrer principal. Anaven abillats amb tota classe de vestidures i utensilis suposadament portats de terres llunyanes. Cavalleries, carros i un gran nombre de persones anaven apareixent, precedits per dos personatges a cavall, que representen els jurats Juan Martin i Pedro Pastor, que havien sigut enviats pel senyor comte a les llunyanes terres de la Provença per portar nous pobladors per a les seues terres. Darrere d'aquests jurats, un sacerdot portava un crucifix seguit per vuit frares de l'ordre dels Serfs de Maria, fundadors del primer convent servita de Montán.

A la plaça, a l'entarimat preparat amb cadires, taula i ornament digne de l'acte, es trobaven el senyor comte Miguel de Vallterra, la seua esposa, la comtessa Ana de Pina, a la seua dreta el justícia Bartolomé Gil, al seu costat, el llicenciat Mossèn Gabriel Lamberto Montolio, rector de Castelltóntán, i a l'esquerra dels comtes, el notari Francisco Prancudo amb les cartes de propietat de cases i terres que donarien als nous pobladors.

A la plaça també es trobaven les famílies de cristians vells que havien quedat a la Vila i que es disposaven a donar la benvinguda als nous veïns.

Arrivada de les famílies

Arrivada dels Serfs de Maria

Acte d'otorgament

A poc a poc, la comitiva va arribar a la plaça, es va instal·lar enfront de l'entarimat per rebre el seu llegat. En primer lloc, el jurat Juan Martin, va relatar al senyor comte, les vicissituds passades pel camí fins a arribar a la Provença i del seu retorn a Castellmontán. Seguidament el senyor comte va donar la benvinguda a les noves gentes, els va prometre que gaudirien de la seua protecció i els va lliurar l'escriptura de Carta de Població. El narrador de l'acte va nomenar una per una totes les famílies, el cap de les quals va pujar a l'entarimat a arreplegar els títols de propietat de les seues cases i terres, confirmades per la signatura del notari. Una vegada acabat el lliurament de totes les escriptures i amb visques als comtes, va acabar l'acte representatiu del lliurament de la Carta de Poblament als nous pobladors de Montán.

La festa va ser acompanyada d'exposicions, xarrades, representacions teatrals i missa major.

Benvinguda als nous pobladors

Exposició "Entre tizas y borradores"

L'esbarjo i els seus jocs

L'escola

06. Projectes del voluntariat local de Sot de Ferrer

Grup de Patrimoni del voluntariat local de Sot de Ferrer

1. Exposició Cultural:

“Entre tizas y borradores”

Entre l'agost i el setembre del 2012, es va realitzar l'exposició “Entre tizas y borradores” en el local de “La Hermandad”, dins de les exposicions d'estiu del grup de patrimoni del voluntariat local.

La preparació d'aquesta exposició va estar un ardu treball de recerca, recopilació i catalogació ja que, fonamentalment, els materials de la mostra eren fons fotogràfics corresponents a un llarg període: aproximadament des de 1920 fins a 1980.

Respecte a la recollida del material fotogràfic, a qui va participar i va cedir fotografies se li va demanar, si era possible, que identificara les persones que hi apareixien. Es va fer una fitxa de cada fotografia: nom del propietari, any de la foto (aproximadament), la temàtica (si era una festa, dia d'escola, etc.). Finalment es van escanejar.

Per preparar els continguts de l'exposició es va investigar com eren, en cada època, els dies a l'escola: els jocs, els estudis, els mestres, etc.

Algunes de les fotos es van ampliar per fer un gran pòster. Es van realitzar (amb la col·laboració de diversos voluntaris) uns maniquins, per representar l'esbarjo amb els seus jocs tradicionals: la corda, la baldufa, etc.

L'exposició es va dividir en tres zones ben delimitades. En la primera, en entrar, hi havia una zona on es projectava una pel·lícula sobre l'evolució de les nostres escoles. La segona, representava l'esbarjo i els seus jocs, amb fotografies situades cronològicament i unes vitrines en les quals s'exposava material escolar de l'època (llibres de llengua castellana, aritmètica, regles de fusta i compassos, boles del món, figures geomètriques de fusta, etc.). La tercera part de l'exposició, situada en el segon pis, era la recreació d'un aula d'una escola antiga amb la pissarra, el mapa d'Espanya, la taula del mestre i els inconfusibles pupitres antics i es van mostrar llibres molt antics per obtenir lleis, escrits, estadístiques, anècdotes... i mostrar-los al públic. Aquesta recreació va estar possible gràcies al poble de Suera i al Mas de Noguera que ens van cedir temporalment el mobiliari.

Després de dos mesos d'estar l'exposició oberta al públic, vam arribar a la conclusió que tant els voluntaris, que amb gran esforç havien col·laborat, com la població i els visitants havien gaudit molt de l'experiència de participar en l'esdeveniment i també ens vam adonar que no havíem oblidat la nostra història i que havia d'estar molt present per explicar-la als nostres descendents.

Finalment, l'Ajuntament va editar un vídeo que explica de manera visual tota l'exposició.

2. Taller de costura “Carta de Poblament”

Des de l'any 2010, celebrem, el primer cap de setmana de juny, la commemoració de la Carta de Poblament de Sot de Ferrer i, per recrear el moment, ens vestim amb indumentària de l'època del 1600.

Un mes abans d'aquest esdeveniment, es munta un taller de costura, on es confeccionen els vestits que es lluiran aquest dia. La gent està tan il·lusionada que vol estrenar un vestit nou cada any i si la butxaca ho permet se'n fan un, de nou, en aquest taller.

3. Participació en el projecte SCRIPT_

Al juny, diversos pobles que participàvem en el projecte Patrimoni de la UJI ens vam desplaçar a la localitat de Montán per reunir-nos amb l'artista Rosa Serna. L'objectiu de la reunió era que ens explicara el projecte que des del Programa d'Extensió Universitària s'estava preparant per celebrar l'aniversari del PEU. La idea, que ens va semblar molt interessant, era brodar unes paraules d'allò que ha significat la Universitat Jaume I per les zones rurals durant aquests 20 anys del PEU de la UJI.

El projecte total constava de 6 tapissos que representaven el conjunt de pobles que formen l'àrea en la qual s'emmarca el programa: municipis menors de 5.000 habitants de l'interior de la província de Castelló (122 municipis que sumen uns 85.000 habitants i un 80 % de la superfície de la província).

En la confecció del brodat del tapís en què va participar Sot de Ferrer van col·laborar, a més, les poblacions de Teresa i Montán. Quan tots els tapissos van estar brodats, es van exposar conjuntament a la sala d'exposicions del Paraninfo de la UJI el dia de la festa de celebració del 20 aniversari del PEU.

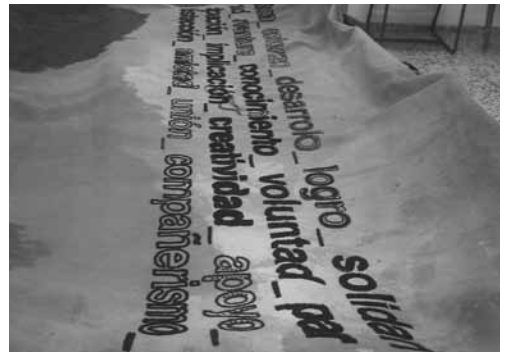
Cada tapís estava creat amb diferents tonalitats segons la sensació de l'artista i després es brodava damunt en color negre amb diferents tipus de punts tradicionals les paraules que cada grup havia triat.

Després de parlar a l'ajuntament i amb les diferents associacions, vam posar cartells i vam fer ban. Tota la població de Sot de Ferrer va voler participar i va estar molt atrafegada participant en el brodat del tapís.

Es va realitzar durant set dies: entre setmana es va elaborar el tapís a la Casa de Cultura i el cap de setmana vam eixir al carrer on majors i xiquets es van apropar a fer la seua puntada en el magnífic tapís.

Taller de costura “Carta de Poblament”

Brodant el tapís

Matxà 2013

07. La catalogació de la festa de Sant Antoni

Comissió de patrimoni de Vilanova d'Alcolea

La inquietud d'alguns veïns i veïnes de Vilanova d'Alcolea, juntament amb la necessitat de preservar la nostra memòria històrica, de recuperar-la i posar-la en valor, van fer que iniciàrem el 14 d'abril de 2012 el Curs de Catalogació del Patrimoni Cultural Local, una acció formativa inclosa dins el projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària (PEU) de la Universitat Jaume I.

La finalitat del curs era assolir tot un ventall de coneixements per aplicar-los a la catalogació com a eina de coneixement, de protecció, de recuperació, de difusió i de revaloració del folgat i, a la vegada, desconegut patrimoni cultural local.

Una vegada va finalitzar el curs, vam constituir la **Comissió del Patrimoni**, formada per 7 dels 8 alumnes del curs. La Comissió va decidir iniciar un projecte d'investigació d'una part del patrimoni local de Vilanova d'Alcolea, la **Festivitat de Sant Antoni**.

Sant Antoni és l'esdeveniment festiu de referència a Vilanova d'Alcolea, el més arrelat a la gent, el que inclou més elements. També és el més interessant i controvertit i per tant, tot un repte per la Comissió.

A causa d'aquesta complexitat, es va creure necessari sol·licitar la **tutoria** del procés de catalogació del patrimoni vilanoví, que va ser assumida pels tècnics coordinadors del projecte Patrimoni del SASC.

Catalogació de la Festa de Sant Antoni

La primera tasca realitzada per la Comissió va ser la de fragmentar la festa de Sant Antoni en diferents parts per facilitar el seu estudi. Així doncs, es va dividir en 5 apartats clarament diferenciats:

1. Patrimoni oral
2. Patrimoni fotogràfic i audiovisual
3. Patrimoni etnogràfic
4. Patrimoni gastronòmic
5. Recerca bibliogràfica

1. Patrimoni oral

Per dur a bon terme aquest treball, es va preparar i consensuar un model d'entrevista sobre els diferents i més notoris aspectes de la festa. Aquest va passar de les 25 preguntes previstes inicialment a unes 40. L'entrevista es complementa amb la fitxa de catalogació del Patrimoni Oral.

Les preguntes es van classificar en grups seqüencials respecte als diferents esdeveniments de la festa de la manera que segueix:

- La recollida, transport i disposició de les argelagues
- *Els sectors de la festa -majors- (rotació dels carrers)*

- *La Foguera dels Majorals*
- *Els vestits dels animals (els tapets i els cabestres)*
- *La matxà (coneguda com la Volta o la processó del Sant)*
- *El tropell (la cursa de cavalls sense muntura)*
- *La coqueta*
- *Convits a casa dels Majorals*
- *Les corregudes*
- *El canvi de vares*
- *La tradició oral*

Es van realitzar 16 entrevistes a vilanovins i vilanovines. Entre entrevistats, entrevistadors i col·laboradors van participar unes 50 persones d'entre 20 i 98 anys. La importància i la lògica de realitzar en primer terme les entrevistes, es va posar de manifest, malauradament, amb la desaparició d'un dels entrevistats, Emilio Tena, al que junt amb els altres entrevistats i col·laboradors els agraïm la seua aportació.

Com a tast de la recollida que vam fer en aquest apartat, volem relatar-vos una tradició totalment perduda i recordada únicament per transmissió oral. Es tracta de la tradició del **"cerdet"**:

"Els majorals compraven cada any una cria de porc, el "cerdet", que tenia llibertat total per anar pel poble i menjava on li donaven; el dia de la festa, ja gran, els majorals el rifaven per treure diners."

D'aquesta tradició venen les dites vilanovines següents:

"Voltes més que el porcell de Sant Antoni"

"Eixa no està mai a casa. Sembla el porquet de Sant Antoni" (dita, utilitzada antigament per a referir-se a

aquelles dones que estaven sempre fora de casa). Després de la feina de filtració i cohesió de les preguntes, actualment i dividits en tres grups de treball de dues persones cadascun, estem unificant les diferents respostes, convertint-les en una sola, comuna i global.

Creiem que una bona conclusió i un clar consens en aquest apartat, assegurarà, en bona part, resultats positius en el procés de Catalogació de la Festa de Sant Antoni. Per tant, sense presses i amb el màxim rigor hem encetat aquest objectiu.

2. Patrimoni fotogràfic i audiovisual

Tenim aprovada la fitxa de Catalogació del Patrimoni fotogràfic i també hem començat la recerca de material.

En aquest apartat, comptem amb la col·laboració de:

- Carmen Segarra Sidro, filla i col·laboradora de Carmen Sidro Muñoz, de Cabanes. Es tracta de la fotògrafa de referència dels anys cinquanta i fins als setanta dels pobles de la Plana de l'Arc, entre els que es troba Vilanova d'Alcolea. Li agraïm la seva bona predisposició en aquesta recerca d'un patrimoni vilanoví que s'escolava i que la càmera de la seua mare va captar.
- L'Ajuntament del poble i l'Associació Cultural "Foc i Tropell", els quals han posat a la nostra disposició tot el fons fotogràfic que tenen actualment.
- Ramon Córdoba, veí i col·laborador de la Comissió; ens facilitarà totes les gravacions en vídeo que té de la

Canvi de vares (1954)

La Coqueta. Carrer D'Amunt (1986)

feita des de l'any 1990, més d'una hora per any. També té previst realitzar per a la Comissió un vídeo de 10/12 minuts amb els moments més interessants al seu parer.

- Altres veïns i veïnes, que a títol individual, també s'han compromès a aportar una selecció de les seues millors fotografies.
- Un membre de la comissió, aportarà una còpia i el cartell del curtmetratge "**SANT ANTONI. Solstici d'hivern**" que es va realitzar sobre un text de Carles Borràs.
- A banda, també disposem de fotografies i vídeos, que els membres de la pròpia Comissió ha realitzat durant la festa de 2013.

3. Patrimoni etnogràfic

Aquest apartat es refereix a la indumentària que porten els animals i a altres elements que trobem al llarg de la festa i per als quals ja tenim aprovada la corresponent fitxa de catalogació.

De la indumentària de l'animal destaquem els **tapets**, espècie de manta que es col·loca al llom de l'animal durant la volta. Tenim localitzats tapets antics fets amb fil d'or i altres no tant antics. El **cabestre** que porta l'animal cobrint-li el cap, es transforma especialment per a la processó, guarnint-lo amb flors de paper i lluentons. I la **cua** del cavall, que es trenca, es recull (per evitar que se creme) i s'adorna amb un llaç de roba.

Altres elements etnogràfics, ja identificats per catalogar són les **argelagues**, les **fogueres** (dels majorals i de la *matxà*), els dos estendards o **guions** del Sant (un per la *matxà* i l'altre per les corregudes), el **banc** on acaba el tropell i on es reparteixen les coquetes, la **vara** de traspàs de carrer (feta l'any 2001), la vara on es penjen els pollastres que es donen com a premi al tropell i a les corregudes, les **atxes** (ciris que porten els genets durant la processó), el **bagul** on es guarden els tapets de l'altar de Sant Antoni i l'**altaret** del Sant construït a la nau dreta de l'església de Sant Bartomeu.

4. Patrimoni gastronòmic

No existeix cap plat de cuina que s'identifique amb la festa. El tresor el tenim en les variades pastes, pastissos i coques que els majorals ofereixen amb generositat a la família i amics el dia gran de la festa.

Cartell documental

El dolç típic per excel·lència i que no falta a cap taula és el **pastís**, que es pot farcir de confitura de carbassa, cabell d'àngel o moniato.

Altres delícies són: **magdalenes, rotllets de piló, rossegons, almendraos, braços de gitano, durmiendos**, etc. També s'oferien i preparaven diferents tipus de beguda: anís, aiguardent, moscatell, vi **bullit** (ja no es fa, però l'amic Vicent Rambla ens el ha deixat provar de la seua bota del racó), etc.

5. Recerca bibliogràfica

S'ha iniciat ja una recopilació de tota la bibliografia coneguda, deixant per a més endavant una recerca molt més profunda: tant per Internet, com en els diferents periòdics provincials i en els Arxius de les institucions oficials.

Corregudes al carrer Major (1964)

Tornant de les corregudes (1964)

Corregudes al carrer d'Avall (1968)

Els membres de la pròpia Comissió o alguns col·laboradors ja formen part d'aquesta bibliografia. Com ara:

- Ximo Barreda que és autor del llibre *Sant Antoni Abat a Vilanova d'Alcolea* de l'any 1998.
- El llibre *Un objectiu, unes imatges... RECORDS* de fotografies de Carmen Sidro Muñoz publicat per les XVII Jornades a la Plana de l'Arc celebrades a Cabanes el 2012, on s'inclouen fotos de Sant Antoni a Vilanova d'Alcolea.
- I un xicotet article inclòs al núm. 4 especial del Butlletí de l'Associació Vilanovina de Cultura de 1995 titulat "El nom dels carrers de Vilanova d'Alcolea en el temps".

Per concloure dir que estem treballant de valent per aconseguir uns bons resultats i els objectius que pretenem assolir són ambiciosos. Volem obtenir per a les Jornades de la Plana de l'Arc, que tindran lloc a Vilanova el pròxim octubre de 2014, l'edició d'un llibre amb tot allò de relleu de la festa conegut fins avui. Així com, fer una exposició, amb voluntat de permanència, interpretativa dels fets,

amb l'objectiu d'aconseguir que la festa siga reconeguda d'interès cultural, i posar a l'abast de tot el poble i de totes les persones interessades el material realitzat i recollit per la Comissió.

Amb aquesta breu descripció del treball i dels objectius mencionats, hem intentat donar una visió a diferents nivells d'allò que volem aconseguir, donant-vos unes pinzellades de les diferents parts i elements que conformen la festa de Sant Antoni a Vilanova d'Alcolea.

A part de l'esforç de la Comissió, que n'és, ens és imprescindible seguir comptant amb el suport i la comprensió de les diferents institucions i dels nostres veïns i veïnes del poble de Vilanova.

Definició de Patrimoni Cultural consensuada al taller de catalogació del patrimoni cultural de Vilanova d'Alcolea (La Plana Alta). Abril de 2012

"El patrimoni cultural és allò que ens identifica com a poble i ens posa en relació amb el nostre entorn. És la història, la

memòria, la identitat del poble i el sentit que aquest patrimoni genera de pertinença, arrelament, sentiment i continuïtat. És allò que ens permet i ajuda a conèixer el passat i a entendre el present.

El seu valor i significat és el resultat d'un procés de segles. Per a nosaltres és orgull i coneixement, estima i satisfacció. Està format pel conjunt de creacions materials i immaterials realitzades per l'esser humà i inclou des de restes arqueològiques a elements etnogràfics, des de les cançons a les fotografies, des de les festes i les tradicions a les edificacions.

Pel seu caràcter únic i irreplicable, el nostre patrimoni cultural es troba en un delicat estat de salut per la seua falta d'ús, la infravaloració, el desconeixement, el vandalisme i la creixent espectacularitat del fet cultural en detriment de la seua originalitat, particularitat i complexitat simbòlica. En aquest sentit, el seu coneixement, conservació i difusió ha de ser responsabilitat de tots i cadascun de nosaltres: des de les institucions a la ciutadania. Tots segons les seues responsabilitats."

Membres del grup de Viver al cup de "La Chana"

08. El patrimoni de la vitivinicultura de Viver

Grupo de recuperación de la cultura del vino en Viver

1.- Introducció

La Vila de Viver, província de Castelló, amb una població actual d'uns 1700 habitants, està situada a la comarca de l'Alt Palància, a 560 msnm i equidista 70 km de Terol, València i Castelló de la Plana. Viver rep l'apel·latiu de *las Aguas* pels més de 50 naixements que trobem als 50 km² dels seu terme municipal, alguns molt cabalosos com La Fuente de San Miguel, on naixen més de 250 litres per segon.

A Viver tenim un clima mediterrani de transició continental amb hiverns suaus i estius de nits fresques i dies càlids amb lleuger vent de Llevant. La temperatura mitjana anual és de 14,7° C. La pluviometria mitjana és de 20 l/m² i l'oscil·lació tèrmica pot arribar a 25° C.

Des de la seua fundació pels romans al segle II a. C., l'economia viverenca s'ha basat sobretot al sector primari, l'agricultura. A l'actualitat destaquen en importància els conreus de l'olivera, de l'ametller i de la noguera. També és d'extraordinària qualitat l'oli d'oliva verge extra, les ametlles de la varietat Marcona i les exquisides nous, productes comercialitzats principalment per la Cooperativa Oleícola Serrana del Palància de Viver.

2.- Síntesi de la història vitivinícola de Viver

Encara que en l'actualitat només existeix un xicotet celler familiar, històricament Viver va ser terra de vins des que al voltant de l'any 193 a. C. el procònsol romà Marc Porci Cató i els seus exèrcits introduïren el conreu de la vinya com ho van fer en altres pobles de la comarca. La **dominació romana** no va ser només militar, també va ser cultural ja que va implantar la seua llengua, els seus costums, la seua religió, els usos agrícoles i, especialment, la viticultura. Els exèrcits romans eren grans consumidors de vi i ho eren fins a tal punt que incloïen al pallet militar del soldats sarments de ceps per a plantar-los a les terres que conquistaven. El conreu de la vinya i l'elaboració de vi en tota la conca del Palància, i també a Viver, era ja tan important al mateix segle II a. C. que des del port marítim de Sagunt s'exportava amb normalitat a Roma. Del culte a Baco i la seua relació amb la viticultura, són testimoni el desaparegut mosaic de Sagunt on Baco muntava un tigre envoltat de parres o els bustos de Baco, existents al museu de Sagunt.

Durant els 3 segles del **període visigòtic**, la unió amb l'Església va fer imprescindible el conreu de la vinya i la producció de vi, essencial per a la celebració eucarística. Des d'aquest moment i durant segles, el llatí, l'Església i el vi estaran units.

En els quasi huit segles que els àrabs van estar en aquestes terres, el conreu de la vinya es va mantindre i està demostrat que eren magnífics viticultors. Els historiadors musulmans, precisament per la prohibició alcorànica, no s'atrevien a posar per escrit el consum de vi i parlaven del consum de raïm en fresc, de panses, d'arrop i de vinagre. No obstant, és cert que els àrabs espanyols, com els cristians i mossàrabs, bevien vi en abundància, sobretot a les festes i en privat.

Durant el **Regnat de Jaume I** (1388-1408), que el 24 d'abril de 1244 va concedir a Viver el títol de Real Vila, conviuen cristians, jueus, mudèjars i els conquistadors aragonesos i catalans. En aquella babel de costums, llengües i cultures hi havia una beguda comuna: el vi.

Les cartes de població solien imposar als nous propietaris l'obligació de plantar una determinada superfície de vinya entre altres motius perquè com trigaven alguns anys en donar fruit, les famílies tenien raons de major pes per a no abandonar l'assentament. El 12 d'abril de 1367 es va atorgar la Carta Poble a Viver per Juan Alfonso de Jérica on llegim textualment:

"...queremos y otorgamos que puedan batir edificios, casas y cambras, sillero, porches" "...queremos y otorgamos que podades beber vino..."

Ja al **segle XV**, la vall del Palància és un exemple d'especialització vitícola comercial fins al punt que a meitat d'aquest segle arribaren a la vall des de Biscaia com a mínim 17 mestres boters que construïen tonells de roure de fins 700 cànters de capacitat. Els vins de Viver, Jérica i Segorbe es venien a molts pobles veïns d'Aragó on no hi havia vinyes com Barracas, El Toro, Sarrión, la Puebla de Valverde, Mora, Rubielos, Cella, Alfambra, Albarracín i a les poblacions de les serres de Javalambre i Gúdar.

Als **segles XVI i XVII** els documents estadístics que disposem demostren la gran importància agrícola, social i comercial de la viticultura: la vall del Palància va ser cronològicament la primera regió del regne de València que va desenvolupar un gran vinyer comercial, basat tant en el mercat interior com en la exportació a las ciutats del Mar del Nord. La seua oposició geogràfica entre dos grans espais complementaris, el de la Muntanya de Terol, que comença a partir del Ragudo, i el litoral valencià, del qual participa pel Camp del Morvedre, va ser decisiva per a l'adveniment d'una estratègia comercial que es va saber aprofitar. Els flancs de la vall, per on corre el Palància, estan formats per les serres de Espadà-Pina i Portaceli-Javalambre i és l'únic camí natural entre les muntanyes ibèriques del sud d'Aragó i el litoral del Golf de València. Precisament per aquesta raó ha estat des de la més remota antiguitat el lloc de pas entre ambdós mons.

Els vins del Palància, inclosos els de Sagunt, tingueren el seu primer gran mercat exterior al sud d'Aragó i aquesta va ser la causa fonamental de l'expansió del conreu al segle XV. La bona posició geogràfica de Sagunt, a la cruïlla entre la *Via Augusta* i el branc cap a Saragossa, explica la seua importància ja des de l'època ibero-romana, que coincideix amb la fama dels seus vins que s'exportaven a Roma des del principi de la nostra era.

Després del **Repertiment**, la vinya del Palància aconseguí el reconeixement internacional i s'adopta en altres regions vitícoles. A les regions franceses aquest vi es va conèixer amb el nom de Mourvedre. Des del segle XIII el vi Morvedre es venia a la capital del regne, al XIV s'exportava per mar a Orà i Mallorca i des del XV els vaixells gallecs que venien a dur peix a València s'apropaven al Grau de Morvedre para carregar algunes pipes de vi.

Cap a l'**any 1500** a Jérica vivien 250 famílies i a Viver 168 famílies, de les quals la meitat eren mudèjars, que eren molt preats com a viticultors i desenvolupaven un important comerç de panses. En aquella època es produïen a Jérica-Viver 250.000 cànners i és evident que aquesta quantitat de vi excedia en molt de la destinada a l'autoconsum. Els grans excedents motivaven una gran activitat comercial: exportaven vi, panses, figues, oli i cordes a les poblacions veïnes de Terol i importaven sardines, lluç, bacallà i altres peixos, que entrarien pels ports de València i Grau de Morvedre i arròs de la ribera del Xúquer. Tot el transport terrestre de panses, figues, oli era treball de traguiners musulmans, però el comerç del vi estava en mans dels traguiners cristians. En cada viatge un traguiner solia carregar al voltant de 40 cànners. La campanya durava tot l'any, encara que dues setmanes abans del Nadal l'activitat dels traguiners-comerciants creixia i arribava al màxim a finals de primavera, al juliol i a l'agost, quan els vins començaven a picar-se i a més calia buidar i netejar els tonells i les tines per rebre el vi nou.

Segons els Manifests de vi de 1627 a 1631 la collita mitjana anual de vi a la vall del Palància ascendia a 600.000 cànners, que representava la quarta part de tota la producció vinícola valenciana i destacava com a la primera zona productora. Crida l'atenció que diversos veïns de Sagunt, Segorbe, Jérica i Viver figuraren entre els majors productors del Regne de València. La població, disminuïda per l'expulsió dels moriscos en 1609, estava en 1646 al voltant de 18.000 habitants. Si cada habitant consumia de 10 a 12 cànners a l'any, l'excedent rondava els 400.000 cànners. Segons dades d'alguns pobles, l'exportació arribava al 30% de la producció. La part restant de vi era transformada en aiguardent, que ja es consumia a nivell local i començava a exportar-se. Els primers aiguardenters a la zona del Palància dels quals es té notícia procedien de França. L'expansió de la indústria

Cup al carrer santa Bàrbara

i exportació aiguardentera de la vall va vindre com a conseqüència de les guerres i bloquejos entre Holanda i França de 1668 a 1714. Els seus efectes es comproven amb l'evolució de l'exportació d'aiguardent des del Grau Vell de Sagunt, que va créixer de 245 càntirs en 1641 a 3.603 en 1694, 5.317 en 1702 i al voltant a 9.000 anuals des de 1711 a 1717. També va augmentar l'exportació marítima de vi que de 1.000 càntars en 1690 va passar a 20.000 a partir de 1697. Les exportacions marítimes d'aiguardent principalment a Holanda, Anglaterra, França i Itàlia van arribar a les xifres més altes de 1714 a 1718 amb 13.000 càntars, equivalents a 85.000 càntars de vi, ja que per a elaborar un càntir d'aiguardent feien falta de 5 a 8 de vi, segons fóra la graduació alcohòlica del vi. Els vins i aiguardents, que s'embarcaven al Grau Vell, procedien de Sagunt i pobles propers fins a Massamagrell pel sud i fins a la Vall d'Uixó i Nules pel nord. Però era en la ruta natural del Palància on estaven els principals proveïdors: Gilet, Petrer, Torres Torres, Algar, Soneja, Segorbe, Castellново, Altura (Vall de Crist), Jérica, Benafer i Viver. Els agents dels grans exportadors com Platet, Condomina, Sollicofres, compraven el vi als particulars i en mules els transportaven fins all Grau Vell on el transvasaven a pipes genoveses. Els mateixos comerciants solien tenir fàbriques d'alcohol als pobles, l'envasaven en pipes de 40 càntirs i el transportaven en carretes tirades per bous fins l'embarcador.

Al **segle XVIII** la viticultura del Palància va experimentar una forta expansió a partir de la segona meitat de segle a causa de l'augment de la demanda internacional d'aiguardents i de vins d'alta graduació, sobretot després de l'aparició del New French Claret de Bordeus, que necessitava de vins d'alta

graduació com els mediterranis, per a mantenir-se durant el transport a las Illes Britàniques.

En **1757** es va construir una gran fàbrica a Sagunt, al costat de la sèquia Almudàfer, a la qual seguien moltes més al mateix Sagunt i en tota la vall. El volum de negoci va créixer de forma espectacular i es va multiplicar per quatre en relació amb el de principis del segle XVIII. La quantitat mitjana anual de vi exportat de 1791 a 1795 ascendia a 535.000 càntirs que era la meitat de la collita de la vall segons l'historiador Cavanilles que la xifra en 1.042.000 càntirs. El mateix historiador atribueix repetides vegades a la demanda d'aiguardent la causa de la gran expansió de la vinya en aquest període. El creixement va tenir lloc especialment als pobles de les zones altes de la vall, on es disposava de més terres i així ho observa **Cavanilles** a Viver, on va estar en 1793. L'historiador lloa les vinyes i afirma: “*en Viver, pueblo de 500 vecinos, es prodigioso el número de viñas. Si exceptuamos el campo de Monóvar, no hay distrito en el reyno que a proporción tenga más viñedos: quanto alcanza la vista desde la cumbre de los cerros se ve lleno de cepas. Es gusto ver como verdean las lomas y las faldas de los cerros; como se cruzan y se enlazan los sarmientos tendidos por el suelo, aunque las cepas distan entre sí siete palmos, y admira la multitud de racimos que sostienen, cuyo peso total en cada cepa suele llegar a 20 y 27 libras; de modo que producen anualmente mas de 100.000 cántaros de vino. Rinden bastante los viñedos, pero mucho más a proporción la dilatada huerta de 6.500 hanegadas*”.

La passió per la vinya va contagiar les gents dels pobles que confinen amb Aragó, on el clima no era propici per a

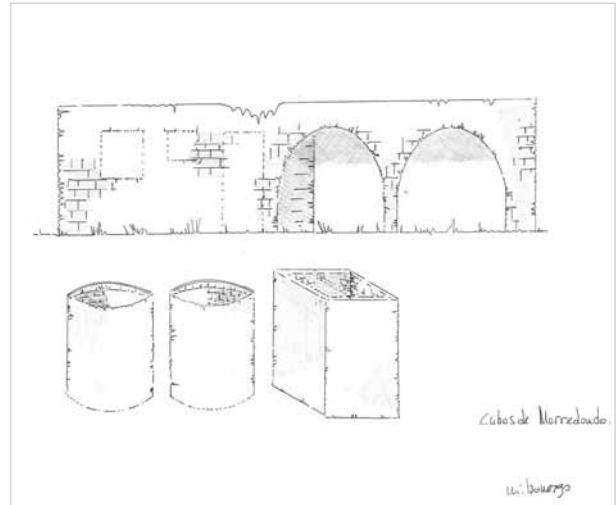

Canella d'eixida del vi. Cup carrers Muro/Santa Bàrbara

la vinya, fins a tal punt que veïns de El Toro, Barracas i Pina, van adquirir terres a la part de baix de l'escaló del Ragudo i especialment a Viver, per a plantar vinyes. La indústria de l'aiguardent era, almenys a l'Alto Palència, la raó principal d'aquella expansió sense límits. Pascual **Madoz** al seu *Diccionari* (1845- 1850) afirma que a Viver existeixen 4 fàbriques d'aiguardent.

De **1854 a 1894** arriba l'apoteosi de la vinya a Viver com a resultat d'una sèrie de factors conjunturals convergents que va determinar que el conreu de vinya a la vall del Palància durant aquests anys aconseguira una extensió que mai abans ni després ha existit. Un factor va ser la construcció de la carretera de Sagunt a Terol en 1825. Altre el ferrocarril València-Barcelona en 1862. Però el factor més important va ser la crisi de la viticultura europea a causa de les plagues de l'oidium i la fil-loxera, que destruïen les vinyes i que trigarien uns anys en arribar ací. A la vall del Palància de 10.000 hectàrees conreades en 1850 es va passar a 20.000 en 1900 i una collita de 350.000 Hl. Va ser realment l'Edat d'Or de la viticultura que durant quatre segles havia estat el conreu prioritari, i va permetre als habitants de l'Alt Palància tocar diners de debò per primera vegada i va aconseguir que es passara d'una agricultura de subsistència a una agricultura comercial sense precedents. Un exemple: Viver va tindre una collita en 1877 de 25.000 Hl.

Murviedro i Mourvedre, en referència a l'antic nom de Sagunt, era el nom que li posaren a Galícia i França a la varietat Monastrell qu ees conreava a la vall i que ací era

Dibuix del cup de "Morredondo".

Dibuix M. Ibáñez

coneguda amb el nom de *Ros o Ros de la Gayata*. Donava un vi negre sec, l'alta graduació del qual li permetia aguantar bé el pas del temps. Existia altra varietat de raïm negre que es deia Pampolat, que donava vins molt alcohòlics i rancis, la Vermell, de vins roig cirera i la Garnatxa. També s'elaboraven vins blancs dolços, de Moscatell i Verdil, que eren els més cars. Sembla que la major part dels vins eren de taula, i que els generosos i dolços eren els de més renom.

Aquesta sorprenent història vitivinícola de Viver va acabar, com de vegades ocorre en agricultura, amb una terrible plaga: **la fil-loxera**. La fil-loxera va arribar a Nules en 1907 i a Sagunt en 1912, va pujar pel Palància, i arribà a Viver en 1915. I ací la fil-loxera s'ho emportà tot: la vinya, el vi i l'aiguardent. Va ser una catàstrofe econòmica, a poc a poc van desapareixent les premses, els tonells, els cellers, i es va perdre la cultura del conreu de la vinya i de l'elaboració del vi. Ha transcorregut quasi un segle fins que fa dues dècades els actuals viticultors iniciàrem tímidament la recuperació d'aquella puixant economia i cultura.

3.- El projecte Patrimoni de la UJI

La regidora de Cultura del nostre Ajuntament Isabel Mañes ens va animar a reunir-nos amb el coordinador del projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I de Castelló per planificar un calendari de formació i assessorament i definir un projecte d'aproximació, coneixement i difusió de tot aquest enorme patrimoni cultural del que podem, encara hui, trobar importants vestigis a Viver.

Els components del grup de treball del Patrimoni Vitivinícola de Viver teníem clar que el patrimoni del nostre poble, encara que era i és un bé comú a tots els veïns de Viver, era prou desconegut i amb freqüència, inaccessible per als nostres conciutadans. És per això que vam voler inventariar i catalogar amb la màxima exhaustivitat possible tots els espais, edificacions i eines amb valor històric i artístic que pensaven podien merèixer l'atenció de les autoritats per a la seua conservació i el seu ús públic. També volíem la seua divulgació, que el nostre patrimoni fóra conegut per tots els ciutadans i ciutadanes i així el consideraren com una cosa pròpia amb valor històric, arquitectònic, artístic i paisatgístic. Finalment vam convidar a tots i especialment als viverencs a participar en aquesta tasca de recuperació cultural. Calia aportar idees, coneixements i informació sobre objectes o edificacions relacionades amb la vitivinicultura a Viver.

4.- El concepte de patrimoni

El grup de patrimoni acompanyat per Ángel Portolés, coordinador del projecte Patrimoni de la UJI, reflexionà durant diferents jornades sobre què és el patrimoni cultural i la seua importància en la vida d'un poble.

Durant les jornades constatarem que tenim béns que ja hem posat en valor i conservem i d'altres, que encara que són molt importants en la història sociocultural del nostre poble, necessiten de la nostra atenció abans que desapareguen definitivament.

5.- L' inventari i catalogació dels cups

La regidora de Cultura del nostre Ajuntament va convocar el grup de Patrimoni pel nostre interès pels temes relacionats amb la vinya i el vi.

Després de l'estudi que vam anar realitzant i que se sintetitza en els quatre punts anteriors, vam decidir posar la nostra atenció en tot el que va significar per als nostres avantpassats el conreu de la vinya i l'elaboració de vi.

Vam reflexionar sobre com posar-ho en valor i decidírem començar per la catalogació dels cups de vi que sabem que existien o van existir al nostre poble. Amb el propòsit de realitzar l'estudi més adequat possible vam elaborar les fitxes de treball que adjuntem a l'Annex I.

Vam decidir realitzar una exhaustiva i perfectible relació dels cups de Viver i per tal d'aconseguir-ne una detallada localització al nostre terme municipal, cercàrem els mapes que teníem al nostre abast. Això ens va permetre visualitzar la seua ubicació amb més precisió (Annex II).

6. El projecte de recuperació de la cultura del vi a Viver

La definició de projecte i l'inventari i catalogació dels cups de vi a Viver ha estat el punt de partida del nostre projecte. A partir d'ara, el nostre treball continua recollint tota la cultura del vi:

- sistemes de cultiu i cura de la vinya
- la verema i l'elaboració de vi
- els cellers i fàbriques d'alcohol
- el consum de vi: gastronomia

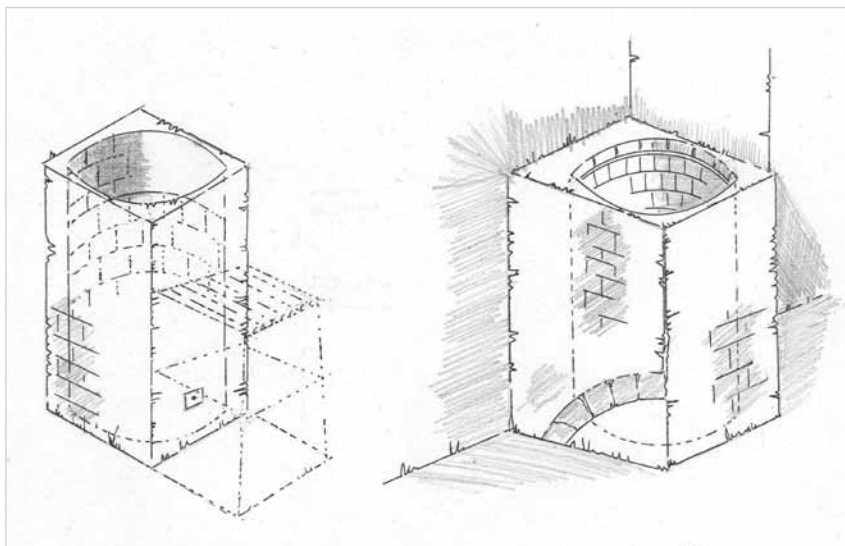
Definició de Patrimoni Cultural consensuada al taller de catalogació del patrimoni cultural de Viver (Alt Palància). Gener de 2013

"El patrimoni cultural d'un poble és el conjunt de tots els béns, materials o immaterials, que el caracteritzen i que els seus habitants reconeixen com a part integrant de la seua identitat.

Els béns materials són les construccions urbanes, obres rurals i utensilis realitzats per facilitar l'activitat vital, així com les pintures, escultures i obres d'artesanía. Els béns immaterials són l'idioma, els coneixements i tècniques, els usos, creences i costums, la tradició oral i escrita, la música... En tots aquests béns, materials i immaterials, cada generació deixa la seua empremta, i els transmet a les següents generacions. En conclusió, el nostre patrimoni cultural depén no sols dels béns sinó principalment del valor que els atribuïm, determinant així quins d'ells protegim i conservem per a la posteritat i quins poden ser objecte d'estudi i motiu d'emoció per a qui els utilitze, visite o contemple"

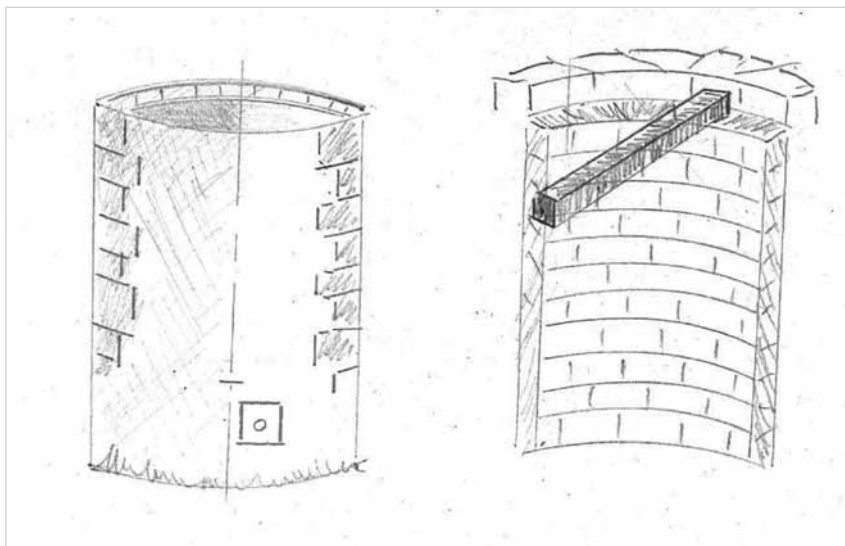
Cup de la "Rocha Palmera"

Dibuix del cup de la "Rocha Palmera". Dibuix M. Ibáñez

Cup al carrer Eras Bajas nº 33

Dibuix del cup del carrer Eras Bajas nº 33. Dibuix M. Ibáñez

Cups municipals de Ragudo

ANNEX I: FITXA CUPS VIVER

FITXA CUPS VIVER

Nom: Cups municipals de Ragudo

Núm. de registre: 003

Signatura: CV.FI.CU.003

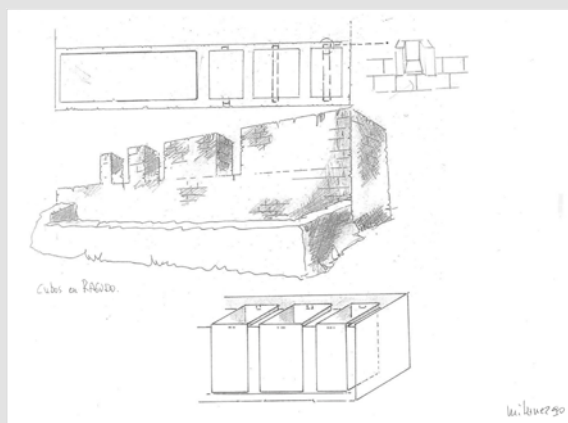
Data de catalogació: 27/01/2013

Catalogador: Grup

Documentar l'entorn on es troba: al nucli urbà.
Masia de Parrela.

Nom cup partida: Cups comunitaris

Localització: Masia de Parrela, Ragudo

Dibuix dels cups de Ragudo. Dibuix M. Ibáñez

Interior d'un dels sis cups de Ragudo

Accés:

- Propietat privada:
- Propietaris:
- Propietat municipal: X
- Camí: X (carrer)
- Zona habitada: Sí

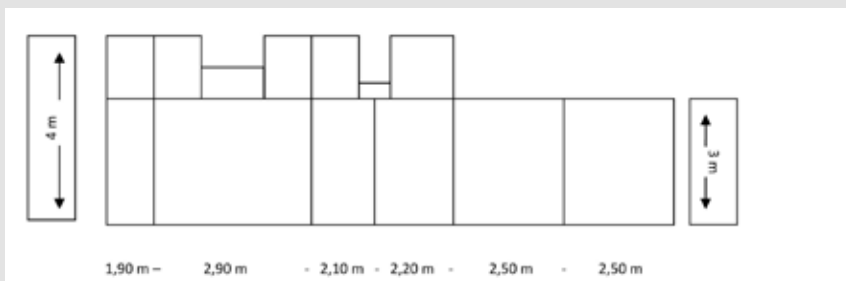
Data de construcció:

Descripció general: Es tracta de sis cups que formen una mateixa construcció. Els quatre centrals són quasi idèntics, mentre que els dos laterals són més xicotets.

Mides interiors i exteriors:

Capacitat:

Croquis amb mides: el conjunt dels cups és un quadrilàter format per les següents mides: 12,70 m x 3,30 m x 13,80 m x 3,40 m.

FAÇANA NORD: 13,10 m

Mides interiors i exteriors:**FAÇANA SUD: 12,70 m**

Ubicació del cup respecte als edificis de l'entorn: Es troba el conjunt aïllat, en una parcel·la municipal.

Edificacions relacionades: -

Materials de construcció: Exterior de pedra de calar i interior de rajoles d'argila

Tècnica de construcció dels cups: Tradicional

Formes dels cups: Rectangulars

Parts del cup:

- **Sostre:** derruït
- **Zona de trepitjar el vi :** S'observen cavitats en les quals es recolzaven les bigues que sustentaven les taulons de trepitjar
- **Base:** Tapada per runes
- **Corda de seguretat:** No
- **Boixa d'eixida:** Sí (Està en la façana sud)
- **Mides rajoles:**
- **Formes rajola:** Rectangular

Estat conservació cup:

- **Hi ha mala herba?** Sí
- **Enderrocat ?** Parcialment

Estat conservació edificis de l'entorno: Habitats

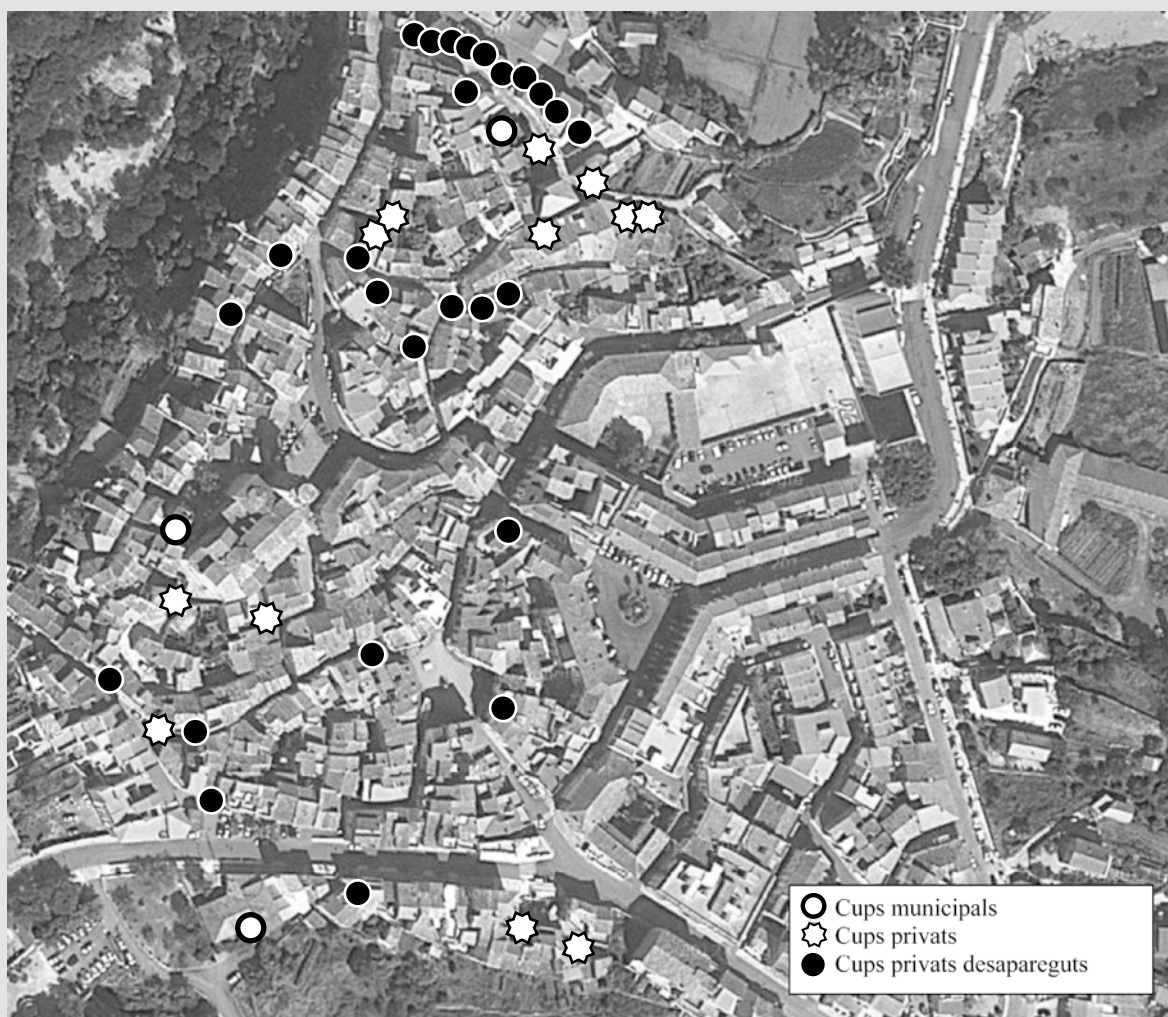
S'observa alguna reforma realitzada al cup: No

Històries relacionades:**Documentació consultada:****Bibliografia:****Informants:****Foto general:**

Dossier fotogràfic: De 395(27).jpg a 395(42).jpg

Plànol de situació:**Plànol topogràfic:****Observacions:**

ANNEX II: MAPA DELS CUPS EXISTENTS A VIVER (01/05/2013)

Cups a Viver

Cups al terme municipal de Viver

09. Visió externa de Patrimoni

Jelena Klein

(Jelena Klein ha estat a la Universitat Jaume I de Castelló amb una beca Erasmus 2012-2013. Durant els mesos de febrer, març i abril de 2013 ha realitzat pràctiques lliures amb l'empresa Arsipe, on ha conegut el projecte Patrimoni i la seua metodologia).

Conèixer el projecte Patrimoni representa per a mi una experiència i una nova perspectiva, especialment en allò que es refereix al treball dins del sector de la gestió cultural. Abans de conèixer Patrimoni mai no havia sentit parlar d'un projecte semblant amb aquesta estructura i tampoc no havia vist gent que vulga conservar el seu patrimoni d'aquesta manera. Aquest fet sembla fins i tot més estrany si tenim en compte que en tots els llocs existeixen associacions que realitzen activitats culturals, malgrat que la majoria de la gent, sobretot la gent jove, no sap de la seua existència. Patrimoni és un projecte que assegura el manteniment de la història i de la cultura, que forma en gran mesura la identitat i que suposa per als ciutadans una opció per a dedicar-se a assumptes que els importen i donen sentit a la seua vida. Saber d'on venim, conèixer les tradicions i la forma de viure dels nostres avantpassats és important per poder entendre i explicar fets existents avui en dia. Al nostre temps de globalització, la cultura local guanya encara més

importància com a base fonamental de la identitat i de processos socioculturals, però també econòmics. Per això és imprescindible conèixer els fenòmens culturals i tenir-ne cura per evitar la pèrdua de característiques específiques d'un poble, una regió o fins i tot un país.

Enfront de l'explotació econòmica del nostre medi ambient, la seua protecció és més important que mai. No fer cas del territori en què vivim tindria com a conseqüència l'alienació de l'home del seu entorn natural i finalment la destrucció a causa del seu desconeixement. Per mantenir un món agradable i habitable per als nostres fills cal conscienciar la gent de projectes com Patrimoni, donar-los encara més al públic, desenvolupar idees noves, escoltar constantment les necessitats de la gent i i adaptar-ho tot (des de la manera de pensar fins a les accions) als nous requisits que sorgisquen. A més de prestar atenció al patrimoni, també hem de posar en valor la tasca i l'esforç dels individus que contribueixen a la realització del projecte, treballant i apreciament el seu patrimoni alhora. Em sembla que Patrimoni respecta aquests aspectes: sempre està adaptant-se a la gent i als seus desitjos i recolza els actors amb ferramentes de diferents tipus quan és possible.

El patrimoni també pot representar un recurs econòmic. Em crida l'atenció que gran part dels joves no conega els seus arrels. Crec que açò té a veure amb l'escassetat d'informació i amb el nostre món ple d'obligacions i diversions de tot tipus que prometen sempre més diversió i un valor econòmic més alt a curt termini. Per aquest motiu sembla que no queda temps per a aspectes com el nostre patrimoni cultural, la natura, el paisatge i la seua protecció, que necessita d'un projecte a mig i llarg termini per assolir els seus objectius.

És llàstima que projectes com Patrimoni no reben tanta atenció com caldria esperar. Des del meu punt de vista, hi ha dues condicions pel que fa a la formació per sensibilitzar la gent. D'una banda, és menester ensenyar a pensar perquè també la gent jove siga capaç de reconèixer la necessitat d'actuar en la conservació de la cultura, dels seus aspectes socials, ecològics i econòmics. D'altra banda, és important informar sobre el nostre patrimoni cultural i el seu context. A la Universitat Jaume I molts estudiants han sentit parlar del projecte Patrimoni i el nom els sona, però no saben

de què es tracta exactament. Un primer pas seria donar a conèixer més el projecte al públic, i sobretot posar en relleu la seua temàtica o els aspectes concrets que el relacionen amb les persones per fomentar el seu interès.

Patrimoni és un projecte cooperatiu que reuneix diferents actors com ara els pobles i els seus ciutadans, l'empresa de gestió cultural i el sector d'educació, ciència i investigació representat per la Universitat. Gràcies als diferents punts de vista que s'hi originen per la presència de diversos participants, el projecte forma una xarxa forta que pot també servir de model a altres regions o altres països si s'aprofita el seu potencial.

Segons la meua opinió, la col·laboració d'aquests diferents grups és molt important per possibilitar una visió ampla d'assumptes concrets i per al conjunt de la societat. El projecte valora el passat, dóna sentit al present i assegura una base per al futur. Per això cal apreciar i fomentar projectes com aquest de Patrimoni. Cal actuar, tenint en compte que el moment d'actuar sempre és ara.

10. La moreria de Borriol. Com posar en valor un jaciment amb la participació de la societat local

Neus Arquer i Gasch i Anna Viciach i Safont

1. El jaciment arqueològic de la Moreria de Borriol

La Moreria de Borriol (Plana Alta) és un despoblat d'origen medieval que ocupa el vessant sud-est del tossal on es localitza el Castell (a uns 220 m per sobre el nivell de la mar), en la vall per on discorre el riu Borriol, formant un corredor de fèrtils terres que comunica l'interior amb la plana litoral. Es tracta d'un jaciment arqueològic de grans dimensions, amb una superfície aproximada de 6.000 m², amb uns límits naturals com són el barranc de les Alforges a l'est, el barranc del Palau a l'oest i la roca sobre la qual s'assenta el castell de Borriol al nord, de manera que el poblament es desenvolupa cap al sud, on es troba l'actual població.

S'assenta en una zona amb molt de desnivell on aflora la roca calcària. El jaciment presenta les característiques típiques d'una població de muntanya, de manera que es resol el problema de l'espai construint cases de petites dimensions però de varies alçades, mentre el desnivell resta solucionat amb l'alçat de murs d'aterrossament que de vegades constitueixen alhora els paraments de les cases. D'altra banda la problemàtica provocada per l'aigua de correntia es pal·lia amb murs de reforç, contraforts i un mur de contenció a la part superior que

forma una sèquia per canalitzar l'aigua cap als barrancs o distribuir-la cap als aljubs.

Almenys des del segle XIV la Moreria es troba habitada com un barri més de la vila medieval de Borriol, on probablement es concentraria la població musulmana (tal i com indica la seua denominació) fins a la seua expulsió l'any 1609. A partir del segle XVIII retrobem indicis d'un poblament important. Des de mitjans dels segle XIX i fins i tot a principis del segle XX la zona es dedica fonamentalment a l'establiment del ramat i poc a poc va abandonant-se.

2. El projecte de posada en valor

El projecte de posada en valor de la Moreria de Borriol s'inicia l'any 2010 a partir del desig de l'Ajuntament de Borriol de conservar i donar a conèixer el jaciment. Es tracta, per tant, d'un projecte de difusió de patrimoni però que es desenvolupa també en relació a altres dues vessants que creiem que són indestruïbles: la investigació i la conservació. Partint sempre de la necessitat de documentar i conèixer el monument mitjançant una investigació arqueològica acurada i seriosa, imprescindible tant per conservar i restaurar el conjunt arqueològic, com per a l'adequació del jaciment per a les visites, dotant-lo de uns nous usos que reverteixin en la seua conservació.

Des del primer moment es constitueix un equip de treball format per arqueòlegs, conservadors i altres professionals implicats, perquè som conscients de la importància de la cooperació multidisciplinària a l'hora de portar a terme un projecte d'aquestes característiques.

Una volta format l'equip de treball es porten a terme diverses reunions per poder establir una planificació dels treballs i uns principis bàsics per desenvolupar el projecte de posada en valor del jaciment. Com per exemple la mínima intervenció, reduir al mínim els afegits artificials i només intervenir quan siga estrictament necessari per qüestions de conservació, per tal d'afavorir la comprensió del monument per part del visitant o per obtenir un major coneixement sobre el jaciment arqueològic. La sostenibilitat és un dels nostres reptes. Per consegüent, les intervencions realitzades al jaciment suposaran la mínima degradació possible sobre el medi. En aquest sentit es prendran mesures com l'aprofitament del material extret de les excavacions (pedres, carreus, terra, etc.) per efectuar els treballs de consolidació. També cal tenir present la reversibilitat dels productes utilitzats així com dels afegits.

3. Investigació. Les excavacions arqueològiques

Evidentment, no es pot posar en valor un jaciment si abans no ha sigut investigat, per això al camp de l'arqueologia el principal mètode d'investigació és l'excavació. Per aquest motiu l'equip es planteja un pla de treball que no només es limita a les activitats de camp, sinó també al treball de laboratori i de gabinet.

Els treballs de camp tenen com a principals objectius delimitar el jaciment i conèixer el seu urbanisme, completar la seqüència d'ocupació i consolidar les estructures excavades a més de facilitar l'accés al públic a la zona excavada.

La primera campanya d'excavació es porta a terme l'any 2010 gràcies a la col·laboració del Taller d'Ocupació de Borriol I. La intervenció té una durada aproximada de 6 mesos i consisteix en l'excavació en extensió d'un espai d'uns 250 m² a la zona sud-est del jaciment i la realització d'un sondeig a la zona nord-oest.

Amb aquesta intervenció queda palesa la importància del jaciment i la potencialitat per fer-lo visitable, a més de la importància de l'estudi científic dels resultats per aportar noves dades al coneixement de la història de Borriol, sobretot tenint en compte l'escassetat de documentació escrita. Davant d'aquests fets, tant l'equip de treball com

l'Ajuntament de Borriol comprenem la necessitat de continuar desenvolupant el projecte de posada en valor del jaciment. En aquest moment la falta de mitjans econòmics per prosseguir amb les excavacions ens fa plantejar-nos una fase de documentació de les estructures que es troben a l'aire lliure, per la qual cosa es realitza un desbrossat de tota la superfície del jaciment, alhora que un control de la vegetació de la superfície excavada. Els treballs s'executen els mesos de setembre, octubre i novembre de l'any 2011, amb una subvenció del ENCORP per a la contractació d'operaris.

La segona fase d'intervenció arqueològica es porta a terme l'any 2012, amb la implicació de l'Ajuntament de Borriol i la Conselleria de Treball. En un moment de crisi generalitzada on les condicions econòmiques no són fàcils, és la creació d'un Taller d'Ocupació dedicat íntegrament a les intervencions arqueològiques a la Moreria allò que possibilita la intervenció. El *Taller d'Ocupació Borriol II* suposa l'aportació de tots els mitjans tècnics i humans necessaris per efectuar una segona campanya d'excavació. El taller està conformat per dotze alumnes, una arqueòloga monitora, una secretària, un director i compta amb el suport tècnic d'una restauradora. L'objectiu principal és la formació d'alumnes en el camp de l'arqueologia i la restauració arqueològica, per la futura inserció al mercat laboral. A més de formar futurs treballadors en el propi projecte.

Els treballs de camp tenen una durada de 10 mesos, després de la formació teòrica dels alumnes que hi participen, i consisteixen en la consolidació de totes les estructures excavades i l'excavació en extensió de la zona situada al Sud-Oest de l'anterior. En concret es tracta d'una illa de cases adossades limitada per quatre carrers, a més d'una zona comunal de recollida d'aigua amb dos aljubs i una bassa.

Respecte al treball de laboratori, durant les campanyes d'excavació s'ha recuperat un elevat nombre de materials, sent clarament predominant el material ceràmic de cronologia contemporània. Es tracta, per una banda, de ceràmica d'ús domèstic que podem relacionar amb les produccions de les terrisseries més properes com poden ser Onda, Traiguera o La Vall d'Uixó, i per altra de ceràmica de taula amb peces procedents de Manises, Onda, Ribesalbes o l'Alcora.

També es documenta un conjunt relativament abundant de ceràmica del segle XVIII, tot i que també s'han recuperat algunes peces del segle XVII. Es tracta bàsicament de vaixel·la de luxe, sent les formes predominants els plats i les escudelles decorats en blau o daurat.

Les ceràmiques de cronologia medieval són menys abundants i amb un grau de fragmentació més elevat. Malgrat que la major part de les peces es concentren als

Treballs d'excavació i restauració amb els alumnes del taller

segles XIV i XV, també hem pogut documentar algunes peces que podrien ser anteriors.

Tot seguit, s'ha documentat un reduït conjunt de ceràmiques realitzades a mà, entre les quals s'ha pogut constatar la presència d'alguns fragments amb la superfície brunyida, cordons amb impressions i algunes vores de recipients que es podrien adscriure de manera provisional a l'edat de bronze.

A banda del material ceràmic, també s'han recuperat alguns elements metàl·lics, generalment eines de ferro relacionades amb l'agricultura i la ramaderia, a més de monedes i ornaments personals de bronze. Els objectes de vidre presenten, a causa de les seues característiques físiques, un estat de conservació deficitari. Es tracta fonamentalment de botelles, copes i alguns elements d'ornamentació. Els materials d'origen petri són, principalment, morters i fragments de molins de mà.

Per últim, el treball de ganivet ha consistit en l'elaboració dels informes tècnics i de les memòries que descriuen tots els treballs realitzats a les diverses intervencions i que després serviran per aportar les dades necessàries per a la posada en valor del jaciment.

4. Els treballs de consolidació.

La conservació del jaciment

De manera simultània a les excavacions del jaciment, l'equip de treball ha elaborat un projecte de consolidació de les estructures i s'han realitzat els treballs pertinents.

La Moreria després de la intervenció amb el Taller d'Ocupació (2012)

En línies generals, l'estat de conservació de les estructures és regular. Però cal tenir present que hi ha moltes diferències entre unes estructures i unes altres, depenent fonamentalment del sistema de construcció, dels materials utilitzats i de la incidència dels agents d'alteració. La intervenció té com a objectiu l'eliminació o minimització dels productes d'alteració provocats pels agents de degradació.

Primerament s'efectuen els processos de neteja mecànica en la qual s'eliminen la vegetació, les restes de terra i altres elements que es troben sobre la superfície, amb l'ús de tisores de podar, paletes, paletines, graneres, etc. Posteriorment s'alça una capa de sacrifici sobre la superfície dels murs per evitar l'acció directa dels agents d'alteració i facilitar així la protecció, per a la qual cosa s'utilitzen les pedres del propi jaciment travades amb morter de calç. A més es tracten les pèrdues dels paraments dels murs amb pedres i morter de calç. En el cas del lluit, es consoliden i s'aplica un bisellat de morter de calç per protegir-los. Cal fer especial incidència al sistema utilitzat per a la protecció dels murs de tàpia, per als quals es construeixen unes caixes de fusta que encapsulen el mur original després de la consolidació amb la finalitat d'evitar la degradació. Una altra feina imprescindible ha consistit en el condicionament de les zones exteriors dels departaments, per exemple el reforçament dels murs de pedra en sec dels carrers o la construcció de nous murs, especialment a la zona est, per evitar la degradació de la terra i la construcció d'una zona de pas per la circulació de les visites.

5. La publicació i difusió de les dades.

Importància de la població local

Una volta finalitzada l'excavació d'un jaciment i la consolidació de les estructures per garantir la conservació, tenim la responsabilitat d'oferir al ciutadà la possibilitat d'accedir d'una manera directa a aquest patrimoni. Una de les vies possibles per a poder acomplir amb aquesta responsabilitat és la creació d'un fons museístic. Aquest objectiu es planteja a llarg termini, però pensem que és indispensable donar a conèixer a la societat els resultats de la nostra investigació al llarg de tot el procés.

En aquest sentit l'equip de treball, des de les primeres intervencions, ha anat publicant els resultats de les campanyes d'excavació. L'any 2011 participem amb una comunicació a les *XVI Jornades Culturals de la Plana del Arc*. Recentment han sortit publicades les actes. L'any 2012 es publica un article en la revista local de *la Botalària* amb el títol *La moreria de Borriol: resultats previs de la campanya d'excavació del 2010*. Tot per apropar el jaciment tant als professionals com a la resta de la societat.

Per altra banda, pensem que per posar en valor el jaciment és imprescindible el recolzament de la població local i que la participació activa de la població deu incloure's en les polítiques de conservació del patrimoni arqueològic. En aquest sentit s'han realitzat diverses activitats. Per una banda, s'han fet visites guiades amb els xiquets i xiquetes de l'escola de Borriol, a càrrec de diferents associacions com les persones grans o les mestresses, o aprofitant festes i diferents esdeveniments a la localitat. Aquestes visites s'han portat a terme tant en moments en què estava excavant-se el jaciment com en les èpoques en les quals no s'estava

efectuant cap intervenció. L'objectiu és inculcar el respecte pel patrimoni arqueològic i per la importància de la seua conservació, a partir d'una realitat com és el jaciment de la moreria de Borriol, fonamental per conèixer la història del seu poble. A més s'han organitzat xerrades on s'han explicat els resultats de les diverses campanyes de treball.

L'any 2012, amb els alumnes del Taller d'Ocupació Borriol II, també s'han efectuat algunes activitats encaminades a la difusió dels treballs, com penjar a la pàgina web de l'ajuntament notícies, fotografies i articles. Igualment, s'ha organitzat una exposició per presentar els materials més destacables recuperats en les excavacions. També ha sigut elaborat un tríptic sobre el jaciment que s'ha distribuït entre la gent del poble i a les oficines de turisme.

6. Conclusions

Els treballs portats a terme a la Moreria de Borriol han tingut l'objectiu de la posada en valor del jaciment, per a la qual cosa ha sigut imprescindible la realització d'un pla de treball centrat en diferents vessants. De primer l'estudi científic, amb la recopilació de la informació històrica, geogràfica i arqueològica publicada sobre la zona. Després l'execució de diferents intervencions arqueològiques centrades en l'excavació i l'estudi dels materials recuperats, que ens han permès conèixer el teixit urbà del poblat i poder interpretar les estructures trobades, a més d'establir una seqüència cronològica. També s'han tingut presents les necessitats de conservació del jaciment, efectuant les accions necessàries regides pels criteris bàsics de mínima intervenció, reversibilitat, coherència visual etc. I per últim la divulgació dels resultats, mitjançant la realització de jornades de portes

Un dels departaments del jaciment després de la consolidació

Visites guiades al jaciment

Castell i Moreria de Borriol

obertes per part de diferents entitats locals, com són l'escola o les associacions, visites guiades i xerrades.

Creiem que, per a la conservació d'un jaciment arqueològic, tan important com els treballs científics i de conservació és la valoració per part de la ciutadania. Per aquest motiu, aquesta fase ha sigut tan important com la resta. Cal destacar l'estima, per part de la població, de la Moreria, doncs encara està present en la memòria com una zona habitada pels seus avantpassats, especialment per a les persones grans, presents en moltes de les activitats que hem realitzat.

En resum, des de l'any 2010 fins a l'actualitat hem anat desenvolupant el projecte de posada en valor del jaciment gràcies a l'interés i suport de l'Ajuntament de Borriol. Però encara ens queda molta feina per davant i la situació econòmica actual suposa una gran dificultat per a l'obtenció de recursos. Continuem comptant amb el recolzament de l'Ajuntament però serà necessari buscar en el futur noves

vies de finançament per poder realitzar noves campanyes d'excavació, consolidar les estructures, disposar de panells d'informació, etc. En aquest sentit pensem que el compromís i la participació de la població local és fonamental per portar a terme el projecte, i per aquest motiu és imprescindible realitzar activitats de difusió amb l'objectiu de promoure aquesta participació.

7. Bibliografia

ALLEPUZ, X. 2003: *Des de la prehistòria fins al Mon Ibèric. Borriol Vol. I.* Castelló, 249-250.

ARQUER, N. VICIACH, A. 2012: La moreria de Borriol: resultats previs de la campanya d'excavació del 2010. *Botalària*, Segona època, 03. 18-20.

ARQUER, N. VICIACH, A. 2012: Avanç dels resultats de la campanya d'excavació del 2010 a la moreria de Borriol (Plana Alta). *XVI Jornades Culturals de la Plana del Arc (Octubre 2011)*. Borriol.

BABILONI, S. 1984: Borriol, en el umbral de la Plana. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló, 94.

Gil-MASCARELL, J.; FONT, F 2008: *Pla Director del Castell de Borriol i la Moreria*. Inèdit.

SELMA, S. 2009: *Borriol en l'època islàmica. Borriol Vol .II.* Castelló, 23-43.

Fragments del vídeo documental "Arreplegant memòries del mas" de José Abellán

Calendari dels treballs anuals del masovers. Disseny gràfic de Rebeca Moreno, sota les indicacions de l'autora

011. Els masovers de la Font Roja: un patrimoni oblidat¹

Julia Pastor Monllor

Identitat, territori i memòria

En relació amb la muntanya i el secà valencians existeix un ric patrimoni etnològic que reflecteix els costums i la manera de viure tant del passat com del present. Durant les últimes dècades el seu despoblament ha sigut progressiu, malgrat que l'èxode rural ha sigut un tret compartit en comarques de muntanya de tota Espanya. Les migracions del camp a la ciutat van començar, a mitjan els anys 50 del segle XX, en busca d'oficis remunerats i una vida més còmoda i accessible. Tal com apunta Camarero, "los menores ingresos de la actividad agrícola frente a los ingresos de las clases urbanas, las dificultades de acceso al consumo por la penuria en que se encuentran las redes de distribución en el medio rural, el menor acceso a los servicios de información, sanitarios, de ocio y principalmente de enseñanza, constituyen los elementos perceptibles de una situación dispar. En medio de esta situación de contraste entre dos formas de vida, se añade la crisis agraria en la que se encuentra España a mitad de los años cincuenta" (Camarero, 1993:78).

En el cas de la muntanya de la Font Roja (Alcoi, Alacant), la despoblació també hi ha fet efecte. I amb la pèrdua de la població han anat perdent-se els usos i les pràctiques

d'antany, els coneixements tradicionals sobre oficis i llocs, etcètera. A més, s'ha produït una progressiva transformació de les activitats productives que ha portat cap a la terciarització de l'economia (Santamarina, 2009), la imatge més patent de la qual és la substitució de les masies d'explotació agrícola per cases rurals per a turistes i visitants. El paisatge ha mutat alhora que les rutines agropecuàries han anat abandonant-se. Per posar uns exemples, gairebé no es fan ja l'oli ni el vi característics de la zona, i els ametlers deixen de donar els seus fruits any rere any per falta de tala i cures. Contemplar tots aquests canvis suposa advertir de la possible pèrdua de tot un valuós patrimoni etnològic. Des d'aquesta perspectiva, el *conservatori del passat* (Braudel, 1987) no hauria de ser en va, i caldria posar èmfasi en la protecció de tot un patrimoni immaterial tot aprofitant les pròpies estructures que els organismes públics posseeixen per a la lluita per la preservació ecològica del territori. En aquest sentit, pot assenyalar-se que la voluntat política de protegir un espai natural no sol correspondre's amb una preocupació per conservar la riquesa etnològica.

Al País Valencià, el descuit del nostre patrimoni comú ha sigut denunciat per diversos autors. Joan Fuster (1964) lamentava que els valencians menyspreàrem el passat i allò que ens és propi, en pro d'un turisme sedejant de platges i comoditats, de grans edificis i hotels en primera línia del litoral. Amb tot i això, sembla que aquesta consciència està canviant d'uns anys ençà i s'han obert alguns museus

¹Aquest article forma part del meu treball Final del Màster de Gestió Cultural de la Universitat de València, dirigit per Beatriz Santamarina.

dedicats al patrimoni etnològic i centres d'interpretació ambiental en zones de muntanya. N'és un bon símptoma la inauguració, al Museu Valencià d'Etnologia de la Diputació de València, de la sala permanent sobre *Secà i Muntanya* (2011). D'altra part, la mateixa demanda de turisme ecològic ha produït un augment de les cases rurals, que han fet esdevenir turístic el món rural, tot sorgint noves necessitats de consum patrimonial. A més, com assenyalen alguns autors, "la aparición de nuevas formas de *consumo patrimonial* ha traído consigo una reconfiguración en la forma de pensar y elaborar el patrimonio y el turismo" (Santamarina, 2011:51).

En aquest context, el present article sobre la Font Roja naix impulsat per diversos motius. En primer lloc, per l'interés envers un patrimoni natural i cultural en risc de perdre's i la necessitat, per això, de recuperar-lo i conservar-lo i, en segon lloc, per la importància de ressenyar la meua pròpia vinculació amb el territori objecte d'estudi.¹ Al cap i a la fi, identitat, territori i memòria formen part d'una *tríade complexa* (Santamarina y Bodí, 2012) on ens pensem, siuem i vivim.

El tema central de la investigació és la figura del masover² i el seu entorn a la masia. Els masovers de la Font Roja eren les persones que durant l'any tenien cura de les masies que pertanyien a l'oligarquia urbana i els qui en representaven la vertadera població. Eren els habitants del paratge, els qui coneixien cada racó, cada planta i cada animal³. Actualment a penes n'hi queden, els qui sobreviuen estan jubilats i viuen al poble o a la ciutat, excepte algú que insisteix en tirar endavant la terra. El ric patrimoni que els envoltava es troba guardat en cambres tancades, plenes de pols, i en la memòria, destinat a perdre's.

El meu quefer s'ha basat en la documentació i en el treball de camp a les masies de la Font Roja. Una part important d'aquesta tasca ha sigut la realització d'un vídeo documental titulat "Arreplegant memòries del mas"⁴, realitzat per José Abellán.

1 En aquest sentit, sembla important i convenient assenyalar el meu vincle amb l'objecte d'investigació, car una de les masies de la Font Roja pertany als meus avis i és el lloc on he passat tots els estius de la meua vida.

2 Persona que viu o treballa a la masia.

3 El que podríem considerar com a etnotopografia, etnobotànica o etnozoologia.

4 Pot visionar-se el documental en el següent enllaç web: <http://ciudadelasombra.net/portfolio/item/arreplegant-memories-del-mas/>

Els objectius de la investigació han sigut:

- Estudiar el passat per entendre millor el present, és a dir, conèixer per comprendre millor com som i com vivim ara.
- Posar en valor la riquesa dels usos i pràctiques tradicionals associats a la vida del secà i de la muntanya.
- Donar a conèixer altres formes de vida molt diferents de les actuals i que poden definir-se, en algunes ocasions, com a autogestionades.

El Carrascar de la Font Roja

Les circumstàncies concretes dels masovers de la Font Roja estan determinades per les característiques d'aquest paratge, una part del qual va ser declarat Parc Natural el 13 d'abril de 1987 pel Decret 49/1987 del Consell de la Generalitat Valenciana. Està considerat com a un dels espais naturals millor conservats i més visitats de la Comunitat Valenciana. De fet, el Centre de Visitants va rebre més de seixanta mil persones en 2011 segons la Memòria de Gestió del mateix parc. Degut a la seua riquesa ha sigut declarat per la Unió Europea "Lloc d'Interés Comunitari" (LIC) i ha estat inclòs, al costat de la Serra de Mariola, com a "Zona d'Especial Protecció per a les Aus" (ZEPA) (Sánchez Garrido, 2009).

L'interés per la conservació de la Font Roja ve des de temps immemorials, puix ja en 1332 el Consell d'Alcoi va dictar normes per a la seua preservació, com ara la següent: "Establiren e hordenaren que ninguna persona no gos tallar carrasca ni freixe en la Teixeda, sinó per a obs de lenya o a cobrir cases, en pena de LX sous". Als segles XV i XVI es van mantenir aquestes disposicions i s'hi afegiren d'altres. Tanmateix, un fet determinant per a que es dugués a terme la cura del terreny per part de la població va ser el descobriment "miraculós" del rostre de la Verge als bulbs d'uns lliris al costat de la font en 1653, fet que va provocar el respecte i l'admiració dels ciutadans per aquest paratge (Sánchez Garrido, 2009). A partir d'aquests èxits, l'espai profà va esdevenir espai sagrat. La Verge dels Lliris i la Font Roja es van convertir en un punt de referència a Alcoi, en un signe d'identitat, que es va incentivar en ser declarada la Verge dels Lliris patrona d'Alcoi en 1941. Després d'aquell dia, s'hi van succeir nombrosos actes en honor a la Verge, els quals suposaven per a la ciutat moments festius i de reproducció de la identitat local a través de la imatge de la seua patrona. La vinculació d'aquests fets amb la Font Roja va convertir aquest paratge en icona, i en certa manera va condicionar-ne el desenvolupament. La importància del lloc des de segles enrere queda palesa al text que Antonio José Cavanilles, botànic valencià per excel·lència, va escriure al segle XVIII, on es destaca la frescor de l'aigua, la bona

conservació dels arbres i arbustos, els pous de neu i el fred que hi feia aquell dia 10 d'agost de 1797 (Cavanilles, edició de 1985).

Les masies i els masovers

L'explotació de les terres conreades dins d'aquest territori, la major part sobre la falda de la muntanya, es distribuïa al voltant dels "masos" o "masies" que complien amb les funcions d'habitatge, estable i corral. La propietat d'aquestes cases ha sigut gairebé sempre de la burgesia, la qual introduïa elements propis en les construccions com l'orientació al nord (perquè eren cases per a l'estiu) o la construcció d'ermes adossades i de cotxeres. A l'entorn de les masies s'articulava una variada i complexa xarxa de relacions econòmiques. Estaven envoltades d'àrees de bosc per a que el bestiar pasturara i per a la llenya, i de bancals per als conreus típics de l'agricultura de secà (delimitats amb els atractius murs i marges de pedra). La masia ha sigut generalment una unitat econòmica autosuficient, on es pot distingir entre la casa-cambra i els diferents espais de transformació de productes (el cup per premsar el raïm, l'almàssera per a l'oli) i d'emmagatzematge (els corrales, les quadres, el pati central, la bodega...).

Els masovers eren les persones que tenien cura de la casa durant l'any, mitjançant un sistema de parceria. No en pagaven lloguer però tampoc no rebien un sou, i havien de repartir l'explotació equitativament (compartien despeses i beneficis). Posteriorment aquestes condicions laborals eren insostenibles, puix els masovers no tenien ni tan sols seguretat social, i en molts casos van ser substituïts per masovers assalariats o jornalers, i també pel canvi de conreus i la mecanització del processos. Les relacions entre els propietaris (senyorets) i els masovers estava regulada pels usos i els costums. No existia un contracte escrit entre ells, bastava la paraula i un estret de mans⁵. Però, com ja he dit, actualment gairebé no queden masovers que continuen amb el seu ofici, ja que la majoria estan jubilats i se n'han anat a viure a la ciutat, i només tornen a la Font Roja en estiu per passar les vacances i perquè s'està més fresquet.

Els masovers són persones de camp que no solen besar-se quan es veuen, que no porten bossa de mà i rarament tenen telèfon mòbil. En estiu deixen les cases a fosques perquè no entren les mosques ni la calor. Els agrada fer reunions amb els altres masovers, on riuen, mengen, beuen i juguen a les cartes. Alguns dels seus temes més recurrents són les serps, com al seu enemic principal, i les tomaqueres, com

⁵ Informació extreta de <http://www.benilloba.com/masos.htm>, pàgina web dedicada a les masies.

Plànol del mas de Tetuán amb les divisions per estances típiques de les masies de la Font Roja. Parc Natural de la Font Roja

a la seua obsessió. Quan els visites, no solen assentar-se al voltant d'una taula, sinó col·locant unes cadires enfront de les altres, i els seu idioma és el valencià. La majoria va començar a treballar de nens, el homes al camp i les dones com a serventes dels amos. La vida a la masia no arribava a ser autosuficient; calia anar a Alcoi en burra una vegada per setmana o cada dues per comprar algunes coses, intercanviar o vendre els seus productes i accedir a alguns serveis necessaris (metge, veterinari, capellà...⁶).

Als anys 50 del segle passat molts hagueren d'emigrar a les ciutats per treballar en fàbriques. Els propietaris de les masies van buscar aleshores andalusos i manxecs per a substituir-los, però aquesta situació no es va mantenir molt de temps, puix poques persones l'aguantaven. La major part dels propietaris va vendre les seues finques a la burgesia industrial, la qual les feia servir com a segon habitatge, com a lloc d'esplai i prestigi, o bé es recorria a l'explotació agrícola intensiva de fruiters i cereals. Tanmateix, la situació deficitària de l'agricultura a les últimes dècades ha portat a convertir les masies en vedats de caça o en cases rurals principalment (Sánchez Garrido, 2009).

⁶ Informació extreta de www.masosdelcati.com

De la Memòria de Gestió del Parc Natural dels anys 2010 i 2011 s'extrau que hi ha un programa de conservació del patrimoni cultural i etnogràfic, amb objectius específics com són "donar a conèixer les activitats tradicionals que en el passat van regular el sistema d'explotació forestal" o, més important encara, "recuperar el patrimoni cultural immaterial basat en el testimoni directe de persones que hi van realitzar el seu ofici". De fet, més específicament, hi ha un punt del pla titulat "Testimonis del Carrascar" que consisteix en fer entrevistes que recuperen el patrimoni oral de les persones que en algun moments realitzaren activitats en el Carrascar.

Bibliografia

BRAUDEL, F. (1987): *El Mediterráneo*. Espasa-Calpe, Madrid.

CAMARERO, L.A. (Coordinador) (2009): *La población rural de España. De los desequilibrios a la sostenibilidad social*. Fundació La Caixa, Barcelona.

CAMARERO, L.A. (1993): *Del éxodo rural y del éxodo urbano. Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España*. Ministeri d'Agricultura, pesca i alimentació, Madrid.

CAVANILLES, A.J. (1985): Observaciones sobre la Historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Albatros, València.

COSTA MAS, J. (1985): "Explotaciones agrarias de les Valls d'Alcoi: el mas, la empresa familiar y el agricultor alternante", en *Investigaciones geográficas*, nº 3, Universitat d'Alacant.
FUSTER, J. (1964): *Nosaltres els valencians*. Edicions 62, Barcelona.

MANSANET, C. et al. (1982): *La Font Roja: guía del Carrascal*. Ajuntament d'Alcoi.

MIRA, J. F. (1983): *Temes d'Etnografia Valenciana*, Volum I. Institució Alfons el Magnànim, Alzira.

MIRA, J.F. (1985): *Temes d'Etnografia Valenciana*, Volum III. Institució Alfons el Magnànim, Alzira.

ROIG VILA, R. i Roig Vila, M. E. (1997): *Els oficis tradicionals de les valls de Guadalest i de l'Algar*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

SÁNCHEZ GARRIDO, R. (2009): *Actividad humana y*

A les mans (i a la memòria) d'aquests masovers està pràcticament tot el que queda del patrimoni etnològic vinculat a la vida en la muntanya de la Font Roja. Si bé és cert que uns ja han desaparegut, d'altres no se'n recorden i alguns no en volen parlar, aquest ha sigut el moment idoni per realitzar una investigació sobre la seua vida, els seus costums, els seus usos i les seues creences, i per aprendre tot allò que ens poden ensenyar mentre estiguen vius. Després, ningú no podrà mostrar-nos com buscaven aigua els saurins o com evitar els *polls de gallina*.

naturaleza. La práctica cinegética y los usos del medio natural. El caso del parque natural de la Sierra del Carrascal de la Font Roja. Tesi Doctoral, Bloc III. Universitat de Múrcia.

SANTAMARINA, Beatriz (2009) "De parques y naturalezas. Enunciados, cimientos y dispositivos", en: *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 64 (1). CSIC.

SANTAMARINA, B. (2011) "Desvistiendo de inmaterial. Viejos ropajes para tiempos ávidos: la(s) disputa(s) por la definición del patrimonio(s)" En Actas del XII Congreso de Antropología. *Lugares, tiempos, memorias. La antropología ibérica en el siglo XXI*. Lleó: FAAEE.

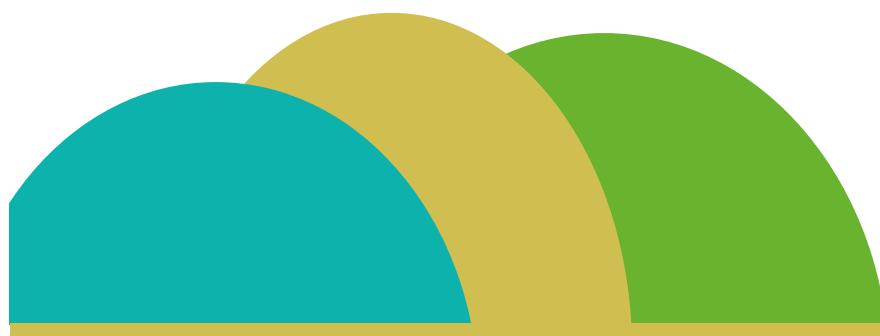
SEGURA MARTÍ, J.M. et al. (2005): *Las actividades tradicionales en el Carrascal de la Font Roja*. Gerència de Medi Ambient, Ajuntament d'Alcoi.

VVAA (2009): PARC NATURAL DE LA FONT ROJA Follets informatius. Obra Social la Caixa, València.

VVAA (2010 y 2011), *Memoria de Gestión del Parque Natural del Carrascal de la Font Roja*, Parc Natural de la Font Roja, Alcoi.

FONTS INTERNET- PÀGINES WEB

<http://parquesnaturales.gva.es/web/>
<http://www.alcoiturisme.com/>
<http://depoblet.blogspot.com.es/2011/08/treballant-la-terra.html>
<http://www.catimenu.com/masos.htm>
<http://www.benilloba.com/masos.htm>

Patrimoni

Laboratori d'Investigació del Patrimoni a les Àrees Rurals

PEU · Programa d'Extensió universitària